

Tomáš Klír

ZÁNIK A PUSTNUTÍ VENKOVSKÝCH SÍDLIŠŤ V POZDNÍM STŘEDOVĚKU

Chebsko a Slavkovský les

Zánik a pustnutí venkovských sídlišť v pozdním středověku CHEBSKO A SLAVKOVSKÝ LES

Tomáš Klír

Recenzovali

Prof. Dr hab. Mateusz Goliński

Doc. PhDr. Pavel Vařeka, Ph.D.

EVROPSKÁ UNIE
Evropské strukturální a investiční fondy
Operační program Výzkum, vývoj a vzdělávání

Tato práce vznikla za podpory projektu „Kreativita a adaptabilita jako předpoklad úspěchu Evropy v propojeném světě“, reg. č.: CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/000073, financovaného z Evropského fondu pro regionální rozvoj a řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Projekt je realizován v rámci výzvy Excelentní výzkum a jeho výstupy jsou určeny pracovníkům výzkumných organizací a studentům doktorských studijních programů.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1
www.karolinum.cz
Praha 2023

Redakce Magdaléna Smějsíková
Obálka, grafická úprava a sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova, 2023
© Tomáš Klír, 2023
ISBN 978-80-246-5103-3
ISBN 978-80-246-5141-5 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Dance, Tomáškově a mým rodičům

◀ **Lipová (Lindhau).** Mlýnský náhon s kolem na svrchní vodu (1904). Archaická krajina a stavby chebského venkova, přitahující amatérské fotografy na přelomu století.

Obsah

Abstrakt	8
Abstract	9
I. OBECNÁ VÝCHODISKA	15
1. Úvod	16
2. Stav výzkumu	20
II. CHEBSKO	33
3. Přírodní prostředí	34
4. Historický přehled	39
5. Pustnutí na Chebsku a v přilehlých regionech	41
6. Středoevropské paralely	46
7. Městské teritorium	55
8. Severovýchodní Smrčiny	76
III. SLAVKOVSKÝ LES	97
9. Osídlení Slavkovského lesa	98
10. Vsi na Žabím potoce	109
11. Sídelní formy	123
12. Identifikace a lokalizace zaniklých vsí	131
13. Přírodní podmínky	135
IV. ZANIKLÝ SCHWARZENBACH	139
14. Obecná východiska	140
15. Celková charakteristika lokality	142
16. Formační procesy	144
17. Zaměření, popis a klasifikace jednotlivých objektů	154
18. Rozbor a interpretace antropogenních povrchových tvarů	180
19. Identifikace dvorů	185
20. Podoba dvorů a sociální interpretace	204
21. Artefakty – motte – komunikační síť	206
22. Plužina	211
23. Sociální struktura a velikost vsí	231
24. Ekonomický potenciál a agrosociální systém	234
25. Pustnutí a zánik	247
Shrnutí a závěr	251
Table of Contents	257
Summary and Conclusion	258
Prameny	267
Bibliografie	269
Jmenný rejstřík	285
Věcný rejstřík	295
Plány povrchových tvarů 17.1.–17.23.	305
Celkové plány 1–7	328

Abstrakt

Zaniklá venkovská sídliště a rozsah pustnutí jsou jedním z nejcennějších indikátorů adaptability a odolnosti předindustriálních komunit. S tímto prizmatem přistupujeme k Chebsku a Slavkovskému lesu v pozdním středověku. První část studie podává přehled o zaniklých vsích v oblasti tzv. historického Chebska a přiléhající části Slavkovského lesa (sekce I–II). Ukazuje na kontrast mezi horskými oblastmi, v nichž významná část sídlišť v pozdním středověku zanikla, a Chebskou pávní, která pustnutí a kontrakci zemědělských ploch v tomto období téměř nepoznala. V intenzivním pustnutí a zániku vsí v horských oblastech spatřujeme adaptaci na nepříznivé agroklimatické podmínky, spojenou s ústupem obilnářství a extenzifikací zemědělské výroby. Nezbytným předpokladem pustnutí přitom byla neregulovaná lokální migrace, neboť právě ta umožnila vylidnění zemědělsky méně atraktivních zón. Zánik několika drobných sídlišť a samot v Chebské pánci vysvětlujeme jiným způsobem, a to komercionalizací zemědělské výroby.

Druhá část studie prezentuje výsledky výzkumu zaniklé středověké vsi Schwarzenbach ve Slavkovském lese, v okrese Cheb (sekce III–IV). Na základě povrchových reliktních dochovaných v intravilánu a fosilních mezních pásů v hospodářském zázemí rekonstruujeme sídelní formu, velikost, sociální profil a ekonomický potenciál vsi v pozdním středověku. Na Schwarzenbach hledíme optikou sociálních dějin a vnímáme ho jako reprezentanta venkovských sídlišť situovaných v horských oblastech v období před intenzivním rozvojem hornických aktivit. Dokládáme, že ekonomické možnosti Schwarzenbachu byly obdobné jako jiných vsí v totožné horské ekozóně, ale slabší než v sousední Chebské pánci. Vylidnění a zánik vsi proto primárně spojujeme nikoliv s ekologickými podmínkami a environmentálními výkyvy, ale opět s mechanismy geografické mobility rolnictva v období pozdní středověké populační stagnace.

Studie má v mnoha ohledech experimentální a jedinečný charakter, neboť kombinuje sociálně-ekonomickou a sídelně-historickou analýzu, výsledky tradičního geodeticko-topografického průzkumu a analýzu příslušných agrárních reliktních na základě mimořádně kvalitních LiDAR snímků. Testován je tak interpretační potenciál velkého množství pramenů, které byly dosud vyhodnocovány zpravidla izolovaně. Díky tomu lze klást poměrně složité otázky, nalézat nové metody, nabízet odpovědi a formulovat hypotézy pro další výzkum.

Abstract

Deserted rural settlements and the extent of abandonment are one of the most valuable indicators of the adaptability and resilience of pre-industrial communities. With this prism, we approach the Cheb region and Slavkov Forest in the late Middle Ages. The first part of the study provides an overview of the deserted villages in so-called historical Cheb region and the adjacent part of the Slavkov Forest (sections I–II). It shows the contrast between the mountain areas, in which a significant part of the settlements was abandoned in the late Middle Ages, and the Cheb Basin, which hardly saw the abandonment and contraction of agricultural areas during this period. In the intense abandonment of villages in mountainous areas, we see adaptation to unfavorable agro-climatic conditions, associated with the retreat of cereal crops and the extensification of agricultural production. Unregulated local migration was a necessary prerequisite for the release, as it enabled the depopulation of agriculturally less attractive zones. We explain the abandonment of several small settlements and isolated farmsteads in the Cheb Basin in another way, namely the commercialization of agricultural production.

The second part of the study presents the results of the research of the deserted medieval village Schwarzenbach in the Slavkov Forest (sections III–IV). Based on the surface relics preserved in the village residential area and the fossil boundary strips in the former ploughland, we have reconstructed the settlement form, size, social profile, and economic potential of the village in the late Middle Ages. We look at Schwarzenbach through the lens of social history and perceive it as a representative of rural settlements located in mountainous areas in the period before the intensive development of mining activities and early modern dual economy. We demonstrate that the economic possibilities of Schwarzenbach were like those of other villages in the same mountain ecozone, but weaker than in the neighbouring Cheb Basin. Therefore, we primarily associate the depopulation and abandonment of the village not with ecological conditions and environmental fluctuations, but again with the mechanisms of geographical mobility of the peasantry in the period of late medieval population stagnation.

In many ways, the study has an experimental and unique character, as it combines socio-economic and settlement-historical analysis, the results of a traditional geodetic-topographical survey and the analysis of relevant agrarian relics based on extremely high-quality LiDAR images. In this way, the interpretive potential of a large number of sources, which until now have usually been evaluated in isolation, is tested. Thanks to this, relatively complex questions can be asked, new methods can be found, answers can be offered and hypotheses can be formulated for further research.

Poděkování

Myšlenka propojit výzkum zaniklých středověkých vsí a aktuální poznávací koncepty sociálních dějin se zrodila v univerzitních seminářích, během četných debat i zahraničních badatelských pobytů. Z tohoto hlediska jsem velmi zavázán zvláště paní prof. Sheilagh Ogilvieové (Oxford), panu prof. Eduardu Maurovi (Praha), panu prof. Karlheinz Hengstovi (Chemnitz), panu prof. Janu Klápštěmu (Praha) a panu prof. Josefu Žemličkovi (Praha).

Výzkum zaniklého Schwarzenbachu a zpracování výsledků vychází z kolektivního úsilí pracovníků a studentů Ústavu pro archeologii Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a také partnerských institucí. Zvláštní poděkování patří PD Dr Hauke Kenzlerovi a Dipl. Ausgrabungssing. Brittē Zieglerové, M.A. (Bamberg), dr. Ondřeji Malinovi (Loket), Mgr. Martinu Volfovi (Most), dr. Janu Horákovi (Hradec Králové), dr. Janu Hasilovi (Praha), dr. Martinu Janovskému a Mgr. Viktorii Janovské (Praha). Rukopis by nemohl vzniknout bez kolegiální podpory medievistů na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a také pracovníků Státního okresního archivu v Chebu. Dík za cenné komentáře patří oběma recenzentům a rovněž pracovníkům nakladatelství Karolinum, kteří se ujali nesnadné přípravy tiskové podoby rukopisu. Velmi děkuji také mé trpělivé rodině.

Finální verze rukopisu vznikla za podpory projektu *Kreativita a adaptabilita jako předpoklad úspěchu Evropy v propojeném světě* (reg. č.: CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734 financovaného z Evropského fondu pro regionální rozvoj). Interně je afiliován k programu Progres Q07 (*Centrum pro studium středověku*) a Cooperatio Literatura (Medievistika).

Studie využila databázi *Czech Medieval Sources online*, kterou poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná MŠMT ČR (projekt č. LM2018101).

Uživatelská poznámka

Literaturu citujeme podle zvyklostí Českého časopisu historického. Na závěr studie připojujeme seznam pramenů a literatury, která je řazena podle jmen autorů a názvů prací, nikoliv podle roku vydání.

Do textu jsou zařazeny tabulky a obrázky, jež jsou číslovány průběžně v rámci kapitol. Za seznamem literatury následuje konvolut celkových plánů a plány jednotlivých povrchových tvarů ke *kapitole 9* ve formátu A4. Přílohy mají povahu exkurzů, které jsou ke stažení online na webových stránkách nakladatelství Karolinum. Každý z exkurzů má samostatný seznam pramenů a literatury. Autorem *exkurzu X* je Hauke Kenzler, *exkurzu XI* Ondřej Malina, na *kapitole 21.1.* se podílel Martin Volf.

Jména lokalit ležících na území České republiky uvádíme v textu v současné úřední podobě (česká jména), v případě potřeby v závorce nebo za lomítkem doplňujeme jejich historická německá jména. V přílohách a na mapách uvádíme přednostně německá jména.

Kapitoly 1–7 jsou originální, ostatní vychází z prvního dílu nepublikované habilitační studie *Sociální mobilita rolnictva a procesy pustnutí v pozdním středověku*, předložené autorem roku 2018 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Ve starších publikačních výstupech autora má částečnou paralelu *kapitola 8.2., 17 a exkurz IX*.¹ Pokud není uvedeno jinak, autorem obrázků a plánů je autor studie.

Předělové fotografie zobrazují venkovské prostředí Chebska a přilehlé části Loketska, jak ho zachytili místní fotografové a amatérští fotografové mezi lety 1889–1910.² Navazujeme jimi na soubor publikovaný ve studii *Rolnictvo na pozdně středověkém Chebsku*.³

Na obálce je reprodukován snímek rokle pod hradem v Ostrohu u Chebu, s tzv. Panským mlýnem zničeným mohutnou povodní dne 19. června 1889.⁴

¹ Kap. 8.2.: T. KLÍR, *Procesy pustnutí*, s. 717–724; T. KLÍR, *Rolnictvo*, s. 468–500; kap. 17: T. KLÍR – H. KENZLER, *Srovnávací studium*; exkurz IX: T. KLÍR, *Agrarsysteme*.

² Srov. Z. ČERNÝ, *Příznivé světlo*.

³ T. KLÍR, *Rolnictvo*, předělové fotografie.

⁴ Ar Cheb, fond č. 770 – Haberzettlova sbírka fotografií, inv. č. 444, sign. 25.8.; fotografováno 1891.

Zkratky

- AG – Archiv Geofond, Česká geologická služba
Ar Cheb – Státní oblastní archiv Plzeň – Státní okresní archiv Cheb, fond Město Cheb
CO – císařský otisk plánu stabilního katastru
dt. – dedit
gr. – groše (pokud není uvedeno jinak, pražské groše)
Mg – Morgen (orné jitro); srov. míry
mhd. – středohornoněmecký
NA – Národní archiv
Q_{x-y} – kvocient pustnutí
ss – kopy (zpravidla kopy pražských grošů)
Tgw – Tagwerk (luční jitro); srov. míry
ÚAGK – Ústřední archiv geodézie a katastru
- [. . .] – rozvedení písařských zkratk
<. . .> – škrtnutý text
>. . . < – plná transliterace pasáže středověké písemnosti

(viz též *Prameny, zkratky archivních fondů*)

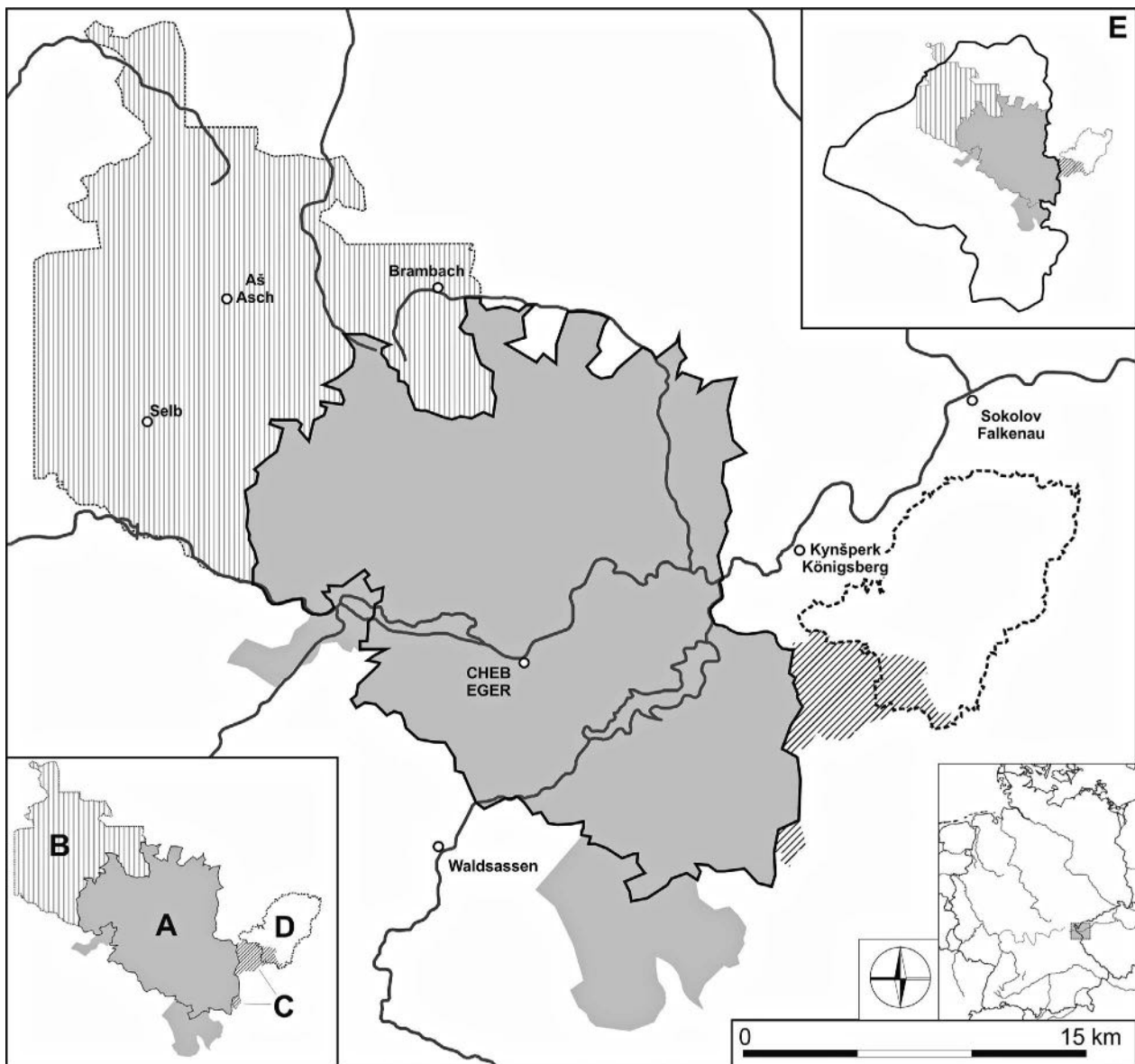
Míry

korec	česká míra ssutého obilí, přeneseně i násevková a plošná míra; cca 93,6 litru
kár	Khar, Khor, Kar chebská míra ssutého obilí (cca 3 české korce), přeneseně i násevková a plošná míra 1 kár žita = 297 litrů 1 kár ovsu = 308 litrů
lán	plošná míra; v této studii 60 českých korců (30 německých jiter); cca 18 ha
Morgen	orné jitro; cca 0,57 hektaru
Tagwerk	luční jitro; cca 0,57 hektaru

(F. A. SLAVÍK, *O popisu Čech*, s. 79–80; J. PEKAŘ, *České katastry*, s. 217; A. SEDLÁČEK, *Míry*, s. 100–101; R. LANGHAMMER, *Waldsassen*, s. 155; R. SCHREIBER, *Der Elbogener Kreis*, s. 235; J. STEINER, *Alte Masse*; T. KLÍR et al., *Knihy*, s. 155–156.)

Na pozdně středověkém Chebsku byly zemědělské plochy počítány podle denního úkolu. Tj. na denní práci, kterou bylo třeba k zorání polí párem koní („morgen“) nebo pro senoseč na lukách („tagwerk“). Rozlišování mezi morgen a tagwerk se postupně vytratilo, a pole byla již koncem 15. století počítána převážně rovněž na tagwerk (F. W. SINGER [ed.], *Das Landbuch*, s. 115). Vše svědčí pro to, že morgen i tagwerk byly plošně víceméně ekvivalentní. V 18. století se na Chebsku orné plochy počítaly již podle výsevku, tedy na káry (J. PEKAŘ, *České katastry*, s. 217; A. SEDLÁČEK, *Míry*, s. 100–101).

Plošná velikost morgen a tagwerk není známa a pravděpodobně kolísala. V západních Čechách byla ve 14. století známa tzv. německá morgen, která odpovídala dvěma českým jednotkám zvaným „korec“ (cca 0,57 ha; A. SEDLÁČEK, *Míry*, s. 43; P. MAŤA – M. DRAGOUN, *Lán*, s. 104–107). V Horních Frankách (oblast Bayreuth a Wunsiedel) byla v 17. až 19. století rozlišována tagwerk staré a nové míry. Stará tagwerk byla větší než nová tagwerk (F. W. SINGER [ed.], *Das Landbuch*, s. 115). Plošný rozsah blíže nespecifikovaných tagwerk se v Horních Frankách od 16. do počátku 19. století pohyboval mezi 0,39 a 0,53 ha. Roku 1811 byla zavedena standardizovaná bavorská tagwerk (0,34 ha), označovaná rovněž jako nová (F. W. SINGER [ed.], *Das Landbuch*, s. 115). V 17. století byla uváděna tagwerk jako míra polí i luk na Loketsku. V přepočtu bylo vyséváno na jedno tagwerk 0,7–3,5 českých korců, v 80 % případů 0,8–2,2 korců. Historici proto pracovali s průměrem 1,5 českých korců (F. A. SLAVÍK, *O popisu Čech*, s. 79–80; R. SCHREIBER, *Der Elbogener Kreis*, s. 235). V této monografii se přikláníme k tomu, že zaprvé chebská morgen odpovídala dvěma českým korcům (tedy 0,57 ha), a zadruhé že morgen i tagwerk byly plošně ekvivalentní.

Obrázek 1. Přehled zájmových území.

Poznámka: **A** – jádro chebského městského státu kolem roku 1450 (šedě) a jeho území situované v rámci dnešní ČR (plná čára), analyzováno v *kap. 7*; **B** – severovýchodní Smrčiny, analyzováno v *kap. 8*; **C** – vsi na tzv. Žabím potoce, analyzováno v *kap. 10*; **D** – vsi v severozápadní části Slavkovského lesa, analyzováno v *kap. 11*; **E** – tzv. historické Chebsko, analyzováno v *kap. 3–5*.

I. OBECNÁ VÝCHODISKA

1. Úvod

Formulace problému

Výzkum procesů pustnutí a zániku venkovských sídlišť již dávno ztratil svou autonomii a stal se jedním z významných nástrojů pro poznání povahy předindustriálních společností. Populační pokles, emigrace, degradace půd, zmenšení kultivovaných ploch a zánik sídlišť jsou dnes vnímány jako klíčový indikátor snadno zranitelných komunit, které nebyly schopné se flexibilně adaptovat na krizové momenty, jimž periodicky čelily.⁵ Význam studia orientovaného na zaniklá sídliště a osídlení jako celek přitom roste směrem do hlubší minulosti, pro kterou chybí písemné prameny, jež by poskytly potřebná demografická a ekonomická data.

Předkládaná studie vznikla jako součást komplexního výzkumu středověkého Chebska. Tento region, situovaný v chladné krajině na horní Ohři a sevřený vylidněnými horskými masivy, nevybíráme náhodně. Aktuálně probíhající výzkumy v chebském archivu postupně odhalují a zpřístupňují pramennou základnu, jež je v rámci zaalpské části Evropy unikátní, a to svým rozsahem i strukturou. Díky této konstelaci je možné usilovat o analýzu dosud jen málo známých sociálních, ekonomických a demografických charakteristik pozdně středověké populace a směřovat k porozumění společenským změnám na prahu raného novověku. Zvláště přitažlivá je možnost poznání míry odolnosti a s ní spojených adaptačních strategií. Středověká společnost se z dnešního pohledu jeví jako mimořádně úspěšná, neboť se dokázala vyrovnat s krizovými momenty, jež nutně musely přijít po období velké proměny na prahu vrcholného středověku a následném dlouhodobém růstu. Společnost se stala příliš rigidní, strnulou a snadno zranitelnou, což zaznamenáváme v průběhu 14. století a někde ještě později. Nastupující pozdní středověk nebyl epochou kolapsu, ale charakterizovalo ho rozvolnění, růst flexibility a s tím související proměna kulturní krajiny. Prezentovaný výzkum zaniklých středověkých sídlišť představuje archeologický a geografický příspěvek k tomuto celoevropsky koncipovanému mediévistickému výzkumu.

Konkrétní otázka zní, zda na pozdně středověkém Chebsku došlo k tomu typu zániku sídlišť, jenž byl spojen s kontrakcí zemědělských ploch. Naším cílem je získat základní přehled o rozsahu pustnutí a rozdílech v jeho chronologickém i geografickém rozložení. Ptáme se, zda existovaly rozdíly mezi teritoriem chebského městského státu, které zahrnovalo především zemědělsky relativně příznivou Chebskou pánev, a okolními horskými regiony.

Snažíme se upřesnit velikost zaniklých sídlišť, jejich podobu a vazby na přírodní podmínky, sociální souvislosti pustnutí a také identifikovat potenciální ekonomické a ekologické slabiny. Podstatnou část práce tvoří případová studie zaniklého Schwarzenbachu ve Slavkovském lese. V tomto ohledu navazujeme na problematiku osídlení horských oblastí, z nichž mnohé se v raném novověku transformovaly na demograficky, sociálně a ekonomicky mimořádně progresivní zóny, jež významně přispěly k závratnému evropskému růstu. Tento fakt si uvědomujeme právě dnes, kdy se evropské horské oblasti vylidňují a jsou stále více marginalizovány politicky i ekonomicky.⁶

Jednou z ambicí studie je také propojení dvou poznávacích sfér, které se v posledních dekádách vzájemně vzdalují. Na jedné straně to je archeologie, jež svůj pohled soustředí na konkrétní lokality a jejich environmentální kontext, a na druhé sociální a ekonomické dějiny, které usilují o poznání společnosti jako celku.

Osnova

Studii dělíme na čtyři hlavní sekce. První podává přehled sociálně-ekonomických přístupů ke studiu procesů pustnutí a z tohoto hlediska rovněž krátce bilancuje archeologii venkovského prostředí v České republice (*kap. 2*).

Ve druhé sekci se věnujeme oblasti tzv. historického Chebska, nejdříve rámcovým přírodním podmínkám a historickému kontextu (*kap. 3–4*). Následně sledujeme výskyt zaniklých vsí v písemných pramenech 13.–15. století na celém pozorovaném území. Upozorňujeme na kontrastní rozdíly mezi Chebskou pávní, která téměř vůbec nepoznala pustnutí, a již vůbec nekontrakci zemědělských ploch, a přilehlými horskými oblastmi, v nichž byl zánik vsí markantní a charakteristický pro krátké období v posledních dekádách 14. století (*kap. 5*). Na základě širšího srovnání ukazujeme, že v tomto ohledu Chebsko sledovalo vzorec západní části střední Evropy, nikoliv zemí Koruny české (*kap. 6*). Poté svůj pohled obracíme k Chebské pávní a blízkým pahorkatinám, které v 15. století tvořily teritorium chebského městského státu. Formou katalogu představujeme všechna známá zaniklá sídliště ze 14.–15. století, detailně analyzujeme jejich sociální kontext a vliv komercializace na zánik usedlostí (*kap. 7*). Podobně postupujeme i v následné kapitole věnované severovýchodní části Smrčín, pro kterou se dochovala vynikající pramenná evidence z let 1392–1417. Nápadná je vazba zaniklých vsí na okraj sídelní sítě, kde enklávy orných ploch vždy prostu-

⁵ D. R. CURTIS, *Coping*, s. 1–23.

⁶ Např. A. M. STAGNO, *Investigating*.

povaly skrz zalesněné zóny. Sledován je i význam lokální migrace a koncentrace osídlení do lokalit s vyšší mírou centrality (kap. 8).

Třetí sekce se zabývá Slavkovským lesem, a to s cílem poznat sídelně-historický kontext případové lokality Schwarzenbach. Nejprve se zabýváme osídlením a lokálními lenními i majetkovými poměry (kap. 9). Následná kapitola upozorňuje na pozoruhodný mikroregion při západním okraji Loketska, tzv. oblast Žabího potoka (Krottenbach), která byla v mnoha aspektech provázána s teritoriem chebského městského státu. Chebští měšťané zde ovládali vrchnostenská i nižší jurisdikční práva a rolníci byli integrováni do chebského místního trhu (kap. 10). Kontextuální pohled rozvíjíme analýzou sídelních forem v západní části Slavkovského lesa (kap. 11). Samostatné kapitoly se věnují identifikaci a lokalizaci zaniklých vsí v západní části Slavkovského lesa a přírodním podmínkám mikroregionu tzv. Žabího potoka (kap. 12–13).

Zaniklý Schwarzenbach je pojednán ve čtvrté sekci, a to tradičním způsobem publikace výsledků geodeticko-topografického průzkumu (kap. 14–21). Soustředěná pozornost je věnována problematice geneze povrchových tvarů, neboť sídelní reliktů v areálu zaniklého Schwarzenbachu jsou extrémně nenápadné a dokumentovatelné jsou v podstatě jen zahlazené svahové odřezy (kap. 16). V samostatné kapitole vyhodnocujeme a interpretujeme terénní reliktů zaniklé plužiny, jejíž podobu se podařilo plně rekonstruovat díky rozboru LiDAR dat, jimiž se zabýval Ondřej Malina (kap. 22). Na základě poznatků o podobě intravilánu a plužiny je modelována velikost a sociální struktura Schwarzenbachu (kap. 23). Díky modelům vytvořeným na základě raně novověkých dat se pokoušíme i o charakteristiku jeho ekonomického potenciálu a agrosociálního systému (kap. 24), což vede k diskusi o příčinných souvislostech jeho zániku (kap. 25).

Poslední sekce shrnuje poznatky dosažené analýzou chebského městského teritoria, severovýchodní části Smrčin, západní části Slavkovského lesa a zaniklého Schwarzenbachu do jednotného celku.

Sledované území

Ve druhé sekci se pohybujeme v rámci tzv. historického Chebska, tedy v Chebské pánvi, Nábsko-odravské brázdě a přilehlých partiích Hornofalckého/Českého lesa, Smrčin a Krušných hor. Těžiště našeho zájmu leží na území tzv. říšské zástavy a území, které podléhalo chebské zemské berni. Některé problémy řešíme i v menším měřítku metodou vzorku. Ve třetí a čtvrté sekci svůj pohled přesouváme do západní části Slavkovského lesa, jehož území sice formálně patřilo k českému Loketsku, s Chebskou pánví ale

bylo sociálně, ekonomicky i kulturně provázáno stejně jako všechny ostatní přilehlé horské regiony.

Na tomto místě je třeba vysvětlit zvláště pojem tzv. historického Chebska. Středověké Chebsko jako administrativní útvar bylo vytvořeno teprve v první polovině 12. století a jeho následný růst spočíval v připojování center nižšího řádu ležících v postupně osidlovaných mikroregionech, často podél významných komunikačních koridorů. Vlastivědné bádání ztělesněné chebským archivářem Heinrichem Gradlem (1842–1895) nicméně vycházelo z představy o existenci ostře vymezené mocenské praenklávy, která existovala již před 12. stoletím a z níž byly jednotlivé části následně oddělovány. Lze říci, že tzv. historické Chebsko bylo uměle vytvořeno historiografy takřka podle modelu národního státu a jeho dějiny konceptualizovány jako *Minderung des Egerlandes*.⁷ Základem pro určení původního geografického rozsahu se stalo nejstarší vymezení církevních administrativních obvodů, které bylo Gradlovi známo – konkrétně řezenských děkanátů Wunsiedel a Cheb v roce 1438. Nicméně Gradlův předpoklad o stabilitě církevně-administrativních hranic se později nepotvrdil, neboť písemnosti ze 13.–14. století, objevené či publikované až po jeho smrti, ukázaly územní proměnlivost církevní organizace a neexistenci pevné jižní hranice oddělující tzv. historické Chebsko od zbytku Nordgau.⁸ Koncept tzv. historického Chebska se v historiografii přesto nadále udržuje jako efektivní poznávací nástroj, neboť velká část Gradlem vymezeného území skutečně vykazovala mnoho společných rysů a historických vazeb, do velké míry samozřejmě geograficky podmíněných. Pro tzv. historické Chebsko je navíc k dispozici soustavně sesbíraná pramenná základna v podobě regest (do 1322) a také historická syntéza.⁹ Obě tato Gradlova zásadní díla sloužila rovněž jako základní konstitutivní prvky celého historického konstruktů, který do české historiografie přenesl krátce po vydání *Geschichte des Egerlandes* (1893) a Gradlově smrti (1895) Jaromír Čelakovský (1897).¹⁰ Oblast tzv. historického Chebska je tak sice pozdním historiografickým konstruktem, nicméně právě díky ucelené pramenné základně a soustavnému badatelskému zájmu je vhodnou platformou pro soustředěný mediévistický výzkum.

⁷ H. GRADL, *Die Minderung*; ME, s. IX–XXII. Srov. J. HASIL, *Chebsko*, s. 41–57.

⁸ H. STURM, *Egerländer Pfarreien*; H. STURM, *Districtus*, s. 94–111; W. FINK, *Beiträge*; J. B. LEHNER, *Ein Pfarreienverzeichnis*; J. B. LEHNER, *Beiträge*; srov. T. KLÍR et al., *Knihy*, s. 22–24.

⁹ ME; H. GRADL, *Geschichte*.

¹⁰ J. ČELAKOVSKÝ, *Cheb*.

Terminologická poznámka

Evropská krajina je prostoupena pozůstatky zaniklých vsí a samot, které se hromadily zvláště v pozdně středověkém období (1350–1450). Novověká společnost pustnutí obdobného rozsahu a zasahující všechny regiony již nepoznala.

Kvantitativní údaje charakterizující rozsah zániku sídlišť jsou často zavádějící, neboť závisí na délce sledovaného období a také typu sídlišť. Vysoká čísla jsou někdy dána tím, že v databázích jsou smíšeny opuštěné raně středověké sídelní areály a zaniklé vsi mladšího středověku, popřípadě data pochází z regionů s drobnými sídlišti a zahuštěným sídelním vzorcem. Vyrovnanější výsledky proto poskytují detailnější pohledy, jež evidují nejen zaniklá sídliště jako celek, ale také jednotlivé opuštěné usedlosti nebo zemědělské parcely.

Na základě vlastivědných soupisů a toponomastických lexikonů můžeme odhadovat, že v Čechách zanikla přibližně sedmina vrcholně středověkých venkovských sídlišť (*obr. 1.1.*),¹¹ na Moravě to byla snad pětina¹² a na území dnešního Německa jako celku rovněž pětina.¹³ Na regionální úrovni však existovaly výrazné kontrasty, někde byl podíl zaniklých sídlišť minimální, nepřekračující několik procent, jinde představoval více než čtyři pětiny celku.¹⁴ Platí, že čím menší máme měřítko, tím větší kontrasty mezi regiony vidíme. Spolehlivé kvantitativní údaje pro jednotlivé regiony je však velmi obtížné získat, a to nejen kvůli různě kvalitní pramenné základně a stavu výzkumu, ale i rozdílným metodickým přístupům.¹⁵ Naše poznání se proto opírá v prvé řadě o regionální studie a vzájemně srovnatelné případy. Mezi ně se chce zařadit i předkládaná monografie.

Přes svůj ohromující rozsah pozdně středověké pustnutí našlo jen málo konkrétních ohlasů v soudobých písemných pramenech. Narativní prameny sice často uváděly záští, válečná plnění a vylidnění v důsledku epidemií a hladomorů, postižená sídliště však obvykle nebyla autory konkrétně jmenována, a proto lze jen těžko odlišit popis reality od soudobých topoi. Bližší poznání příčinných souvislostí nám v těchto pramenech uniká, a neobejdeme se proto bez hlubší analýzy.

Ve středověkých a novověkých písemných pramenech se lze v různých jazycích setkat se slovem „pustý“. To mohlo označovat sociální úhor nebo pustou nemovitost v užším slova smyslu. Oba termíny je třeba na tomto místě vysvětlit a precizně definovat.¹⁶

Každé sídliště nebo usedlost v minulosti stejně jako dnes čelily přirozeným demografickým a sociálně-ekonomickým cyklům, které byly odděleny náhlými zlomy jako smrt, svatba nebo stěhování. Tyto zlomy nemusely být z rozmanitých příčin ihned překonány a usedlosti s příslušnou půdní výbavou zůstávaly různě dlouhou dobu neosazené, opuštěné. Sociální a kulturní geografie proto někdy hovoří o tzv. sociálních úhorech (*Sozialbrache*), s nimiž se v dlouhodobém měřítku setkáváme u všech sídlišť.¹⁷ Se sociálními úhory se mohla potýkat i ekonomicky silná sídliště, neboť dočasné neobsazení usedlostí záviselo také na sociokulturních a demografických faktorech. Přesto lze horší překonávání zlomů a dlouhodobé sociální úhory ve větší míře očekávat u sídlišť ekonomicky méně přitažlivých.¹⁸

Německý geograf Martin Born (1933–1978) zdůraznil, že sociální úhory je třeba striktně odlišit od pustých pozemků a usedlostí (*Wüstunge*). V případě sociálních úhorů se status nemovitostí neměnil, pozemek zůstával stále součástí usedlosti a ta byla i nadále zachovávána jako integrální sociálně-ekonomická jednotka s původními právy i povinnostmi. Sociální úhor byl přechodný a znamenal, že pozemky nebyly obdělány, usedlost nebyla osazena, avšak původní systém a institucionální rámec zůstávaly zachovány. Naproti tomu skutečné pustnutí znamenalo rozpad systému, pozemky získávaly nový status, uvolnila se jejich vazba na původní usedlost, která se rozpadla. Na rozdíl od pozemku, jenž se stal součástí sociálního úhoru, pustý pozemek mohl být i nadále obděláván a odváděna z něho pozemková renta.¹⁹

Sociální úhory byly přirozenou součástí každého sídelního vývoje, zatímco pustnutí bylo institucionálně zakotvené rozhodnutí, které přinášelo změnu stávajícího systému, rozvolnění původních vztahů i pout, a tím otevíralo cestu pro flexibilní utváření systému nového. Pokud usedlost nebo ves stále přetrvávala jako dočasně neosazená, právně a sociálně-ekonomicky definovaná jednotka, která z pohledu vrchnostenské, církevní i zeměpanské evidence neplnila své povinnosti, je vhodné hovořit o sociálním úhore. Ten obvykle vystupoval roztroušeně a v dlou-

¹¹ F. ROUBÍK, *Soupis*; A. PROFOUS, *Místní jména I–III*; A. PROFOUS – J. SVOBODA, *Místní jména*; A. PROFOUS – J. SVOBODA – V. ŠMILAUER, *Místní jména*.

¹² V. NEKUDA, *Zaniklé osady*; V. NEKUDA, *Příčiny*, s. 107–108; V. NEKUDA, *Ursachen*, s. 103–104; L. HOSÁK – R. ŠRÁMEK, *Místní jména*.

¹³ H. POHLENDT, *Die Verbreitung*, s. 10–23; W. ABEL, *Die Wüstungen*, s. 5–12; A. SIMMS, *Deserted medieval villages*.

¹⁴ H. POHLENDT, *Die Verbreitung*, s. 10–23; W. ABEL, *Die Wüstungen*, s. 5–12.

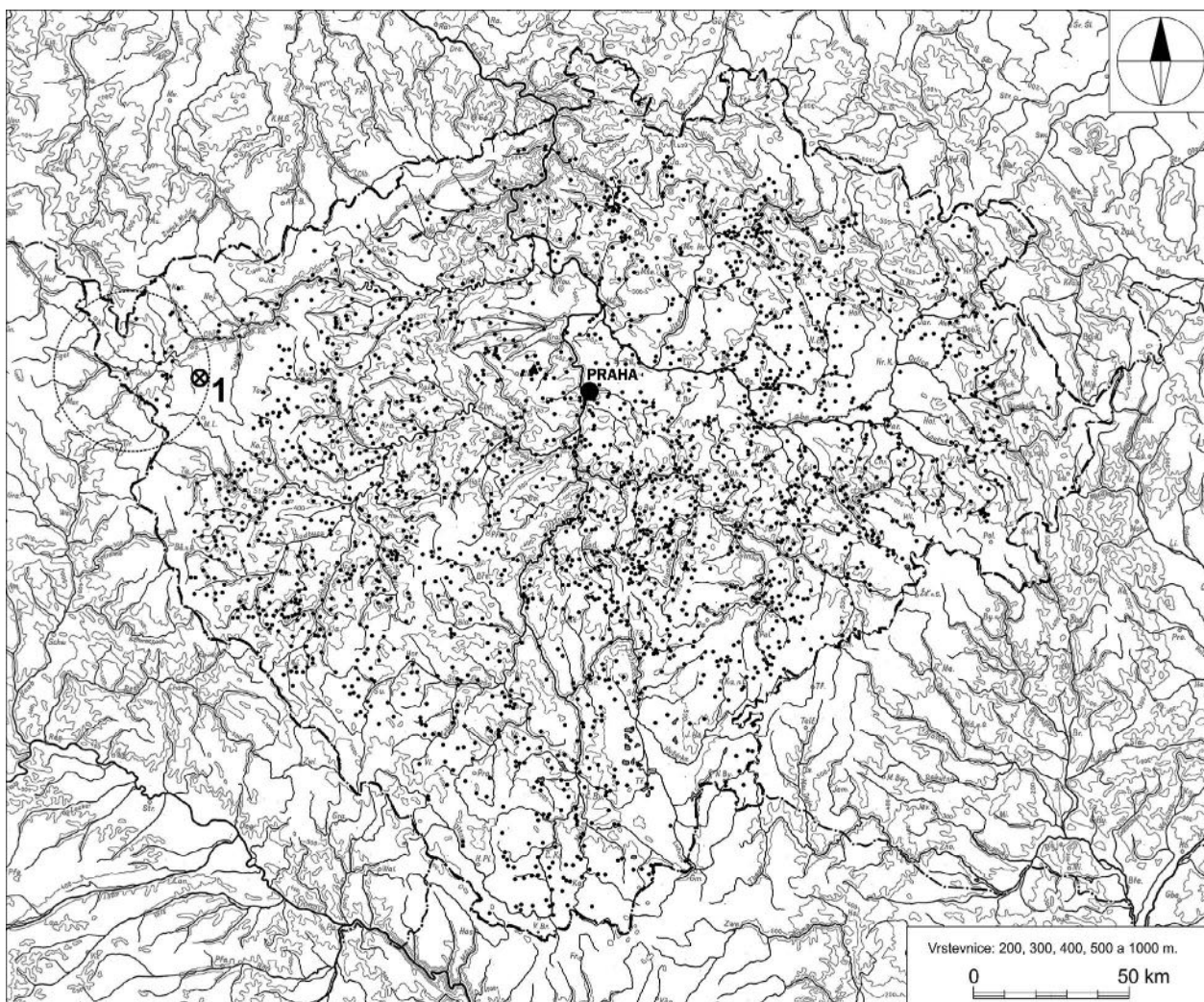
¹⁵ H. POHLENDT, *Die Verbreitung*, s. 6–10, 60–76; W. ABEL, *Die Wüstungen*, s. 6–7; D. STAERK, *Einige Bemerkungen*; M. BORN, *Wüstungsschema*.

¹⁶ Následující pasáže podle T. KLÍR, *Osídlení*, s. 180–182.

¹⁷ B. FREUND, *Sozialbrache*.

¹⁸ Z početné starší literatury zejména M. BORN, *Objektbestimmungen*, s. 46–48; M. BORN, *Wüstungen*, s. 145–146; K. RUPPERT, *Zur Definition*; K. RUPPERT, *Sozialbrache*; W. WENDLING, *Die Begriffe*.

¹⁹ M. BORN, *Wüstungen*. Srov. např. A. KOSTLÁN, *K rozsahu*, s. 215–216.

Obrázek 1.1. Zaniklá venkovská sídliště v Čechách evidovaná Františkem Roubíkem na základě písemných pramenů (převážně 14.–17. století). Vyznačena zájmová oblast Chebska a Slavkovského lesa.

Podle: Podle F. ROUBÍK, *Soupis*, mapové přílohy 1–9. Upraveno. Převzato z T. KLÍR, *Zaniklé vsi*, ryc. 2.

Poznámka: Mapa eviduje celkem 2362 lokalit a poskytuje pouze orientační přehled, neboť je zatížena mnoha chybami a nepřesnou lokalizací. Nicméně je nápadný nižší výskyt zaniklých vsí jednak v zemědělsky příznivých oblastech, jednak v některých horských regionech, zvláště tam, kde dominují lesní lánové vsi. Poloha vsí uvedených v textu: 1 – Schwarzenbach ve Slavkovském lese (na Roubíkově mapě lokalizován chybně).

hodobém pohledu mohl putovat celým sídlištěm. V důsledku náhlých kataklyzmatických událostí se mohl rozšířit i na celé sídliště, drtivá většina takových sociálních úhorů však byla překonána.

Stanovit ostrou hranici mezi sociálním úhorem a pustou nemovitostí nebo sídlištěm lze jen obtížně, terminologie středověkých a raně novověkých pramenů to spolehlivě nedovoluje, rozhodující je způsob, jak s pozemky nebo usedlostmi bylo skutečně nakládáno. Příkladem spolehlivé identifikace zániku původního systému je formální změna právního rámce, tj. udělení plužiny opuštěného sídliště poddaným ze sousední vsi, a to nikoliv formou dočasného,

ale dědičného nájmu.²⁰ Těchto případů ale máme výslovně doloženo jen málo. Z toho důvodu budeme v následujícím textu používat termín „pustý“ jak pro sociální úhory, tak pro skutečně „pusté“ nemovitosti a sídliště.

Z dalších termínů je hojně používáno adjektivum „zaniklé“ sídliště. To referuje k minulé situaci a je vhodné pro geografickou a archeologickou klasifikaci pramenů uchovaných v terénu. Zánik je vždy důsledkem pustnutí jako rozpadu starších vazeb a systémové transformace.

²⁰ T. KLÍR, *Procesy*, s. 714.

2. Stav výzkumu

2.1. Úvod

Studium pustnutí venkovských sídlišť je přirozenou součástí debaty o hlavních tendencích a příčinných souvislostech ekonomického vývoje evropské společnosti na sklonku středověku a prahu raného novověku. Nápadná kumulace pustých sídlišť se také stala jedním z vážných argumentů, kolem něhož krystalizovalo krizové vnímání celé jedné epochy, ať už byl primární hybatel hledán uvnitř společnosti, nebo mimo ni. V posledních dekádách přitom pozorujeme významný posun, jenž sblíží historické a sociální vědy. Pustá sídliště jsou chápána jako kombinovaný důsledek malého adaptačního potenciálu a zranitelnosti rolnických komunit na straně jedné a vnějších otřesů na straně druhé.

Sociální i historické vědy usilují o mnohem více než jen o pouhé vysvětlení příčinných souvislostí pustnutí a zániku sídlišť. Pozornost se nyní obrací ke společnosti jako celku a otázka zní, proč byly určité společnosti na některé vnější podněty citlivé a na jiné nikoliv. A proč se některé společnosti s určitými pohromami flexibilně vyrovnaly a vyšly z nich posíleny, zatímco u jiných tytéž podněty vyústily v kolaps. Cesta k takto koncipovanému vysvětlení byla dlouhá, evropské historiografii trvala celé jedno století. Cílem následujících pasáží je proto shrnout její průběh.

2.2. Hledání příčinných souvislostí

I přes mnohé rozdílnosti spojoval jednotlivé evropské regiony až do konce 13. století populační růst, sídelní postup, urbanizace a rozvoj tržních vztahů.²¹ Ve 14. a 15. století se tato vývojová trajektorie v mnoha regionech zastavila, a naopak často sledujeme populační pokles nebo stagnaci, zmenšení zemědělských ploch, a především zásadní systémové změny, které otevřely novou kontinuitu v sociální a ekonomické sféře.²² Tento dramatický a regionálně mimořádně rozrůzněný vývoj okouzluje historiky a opakovaně je svádí k hlubšímu empirickému výzkumu a obecným interpretacím.²³ S ohledem na stav písemné pramenové základny, jež je v mnoha regionech frustrující, se pozornost upírá k výzkumu proměn kulturní krajiny a zaniklých sídlišť.

Důvody, povaha a časové parametry evropské pozdně středověké změny jsou předmětem živé a kontroverzní debaty vedené mezi mediévisty

a ekonomickými historiky.²⁴ Část badatelů za ní vidí systémovou krizi, která pramenila z malé životnosti feudálních vztahů a jejich neschopnosti zajistit ekonomický růst, zatímco jiní zdůrazňují spíše váhu vnějších, environmentálních hybatelů.²⁵ Nemalé množství historiků přitom krizové modely odmítá, neboť je považuje za imaginaci našeho současného světa.²⁶ Preferována je pak představa o vzájemně provázaném, ale regionálně rozrůzněném vývoji, jehož součástí byl technologický pokrok, změna v produkčních systémech a jejich racionalizace.²⁷ Při výkladu si navíc konkurují konvenčně pojaté historické narativy, zdůrazňující komplexitu a jedinečnost minulé skutečnosti, s formálními modely, preferovanými historicky orientovanými ekonomy.²⁸ Shrnutí dosavadních teoretických přístupů poměrně nedávno nabídl Harry Kitsikopoulos, na něhož navázali editoři svazku *The Crisis of the 14th Century*.²⁹ Náš pohled na jejich osnovu v principu naváže, bude ale hlubší a cíleně zaměřený na problematiku pustnutí sídlišť.

Agrární krize pozdního středověku

Klasické ekonomické teorie, jako jsou teorie pozemkové renty Davida Ricarda a populační teorie Thomase Roberta Malthuse, stojí v základu vlivných krizových teorií, které byly pro pozdní středověk formulovány Wilhelmem Abelem pro Německo, Georgesem Dubym pro Francii, Michaellem Postanem pro Anglii a Bernardem Slicherem van Bathem pro Evropu jako celek. Podle jejich výkladu středověká společnost na populační růst reagovala extenzivním zvýšením obilní produkce a sídelním postupem do zemědělsky stále méně a méně příznivých poloh. V některých oblastech mělo být dosaženo mezi dlouhodobě udržitelného obilnářství, souběžně zemědělské systémy navíc nedokázaly zabránit minerálnímu vyčerpání půd. Vysoké riziko plynulo z mezních fragmentarizací usedlostí, nízkých životních standardů podstatné části obyvatelstva, vysokých obilních cen a pozemkové renty. Napjatá situace se měla uvolnit teprve během následující krize spojené s depopulací v důsledku hladomorů a morových vln ve 14. století. Postanovy a Abelovy teze,

²⁴ Starší literaturu shrnuli F. GRAUS, *Das Spätmittelalter*; F. SEIBT – W. EBERHARD (ed.), *Europa 1400. Die Krise des Spätmittelalters*; P. SCHUSTER, *Die Krise*; H. KITSIKOPOULOS (ed.), *Agrarian Change*.

²⁵ H. KITSIKOPOULOS, *Introduction*, s. 2.

²⁶ P. SCHUSTER, *Die Krise*, s. 55.

²⁷ J. DEMADE, *The Medieval Countyside*, s. 223–226; B. SCHOLKMANN et al. (ed.), *Zwischen Tradition und Wandel*.

²⁸ H. KITSIKOPOULOS, *Introduction*, s. 2.

²⁹ H. KITSIKOPOULOS, *Introduction*; M. BAUCH – G. JASPER, *Teleconnections*.

²¹ Např. F. FERNÁNDEZ-ARMESTO – J. MULDOON (ed.), *Internal Colonization*.

²² Např. H. SCOTT, *Introduction*, s. 3; R. GRAFE, *Economic and Social Trends*.

²³ H. KITSIKOPOULOS, *Introduction*, s. 1.

předpokládající souběh vnitřních i vnějších hybateľů, rezonovaly mezi historiiky zvláště v zemích, které ve vrcholném středověku vykazovaly nejvyšší míru zalidnění a urbanizace jako Anglie, Francie a podstatná část Německa.³⁰

Teorie agrární krize a její propojení s problematikou zaniklých sídlišť má českou stopu, která nás zavádí na samotný konec 19. století. Zaniklá sídliště byla tehdy v celé Evropě víceméně pouze předmětem vlastivědného zájmu a dosažené poznatky zůstávaly uzavřeny v lokálním nebo regionálním rámci. Příčiny pustnutí nebyly vnímány jako projev obecných sociálních a ekonomických změn, které proběhly v minulosti, ale byly zdůvodňovány jedinečnými událostmi, pohromami a nepříznivými geografickými charakteristikami.³¹ Prvním, kdo přinesl změnu a shrnul rozptýlené evropské poznatky do všeobjímajícího výkladu, a ze studia zaniklých sídlišť tak učinil moderní téma hodné vážného akademického zájmu, byl Alfred Grund (1875–1914), německojazyčný geograf českého původu a pozdější profesor na německé Karlo-Ferdinandově univerzitě v Praze. Ve své disertační práci *Die Veränderungen der Topographie im Wiener Walde und Wiener Becken* využil aktuální poznatky sociálních a ekonomických dějin a pustnutí sídlišť spojil s hospodářskou transformací a nerovnoměrným cenovým vývojem v pozdním středověku. Hovořil proto o monetární krizi.³² Konkrétní příčinou měly být nominálně stabilní ceny obilí, které na pozadí reálně klesající hodnoty mince ruinovaly rolnictvo, vedly k opouštění usedlostí a ústupu obilnářství ve prospěch jiných zemědělských odvětví, jako byly chov dobytka nebo vinařství. Nominálně stabilní ceny obilí měly být způsobeny přezásobením trhu a zároveň malým spekulacním talentem rolníků.³³

Grundovy myšlenky zpočátku v historických vědách nerezonovaly a musely několik desetiletí čekat na svou příležitost, která přišla díky napojení na teorii ekonomických krizí. Její zrod rovněž souvisí s pražským univerzitním prostředím. V prvních desetiletích 20. století začaly do historických

věd pronikat moderní teorie a kvantitativní přístupy neoklasické ekonomie, včetně teorie hospodářských cyklů, formulované z historické perspektivy Arthurem Spietthofem (1873–1957), jenž v letech 1908–1918 působil jako profesor politické ekonomie na německé Karlo-Ferdinandově univerzitě.³⁴ Fascinace ekonomickým vývojem po světové válce a krizi roku 1929 vedla mnohé ekonomy a historiiky k tomu, že obrátili svou pozornost ke kvantitativním údajům, jež měly osvětlit intenzitu hospodářských aktivit a průběh příslušných cyklů v minulosti, během nichž se střídaly fáze konjunktur a hlubokých krizí (deprese). Z pozdně středověkého období vzbuzovaly největší pozornost a naděje cenové, mzdové, celní a berní řady, neboť měly odrážet vztah poptávky a nabídky, počet obyvatel a rozsah tržní směny a dopravy.³⁵ Takto orientovaný výzkum byl záhy institucionalizován v podobě *Mezinárodního vědeckého komitétu pro dějiny cen*, kde Německo zastupoval Moritz J. Elsas (1881–1952), jemuž se podařilo shromáždit příslušné údaje z jihoněmeckých a středoněmeckých měst.³⁶ Srovnání číselných řad napříč Evropou ukázala dlouhodobou hospodářskou dynamiku, v níž se pozdní středověk jevil jako období deprese. O teoretických a metodologických východiscích tohoto kvantitativního výzkumu se okamžitě rozběhla vzrušená debata, přičemž část historiků zpochybnila povahu, věrohodnost a výpovědní hodnotu shromážděných historických dat a přesvědčivě odmítla přímočarou tezi o hospodářské krizi (deprese) v pozdním středověku.³⁷

V období nástupu moderních ekonomických přístupů v historických vědách spojil Grundův monetární výklad a Spietthofovu teorii historicky orientovaný ekonom Wilhelm Abel (1904–1985).³⁸ Ten se totiž ve své habilitační práci předložené roku 1935 věnoval výzkumu dlouhodobých hospodářských cyklů v minulosti³⁹ a právě při tom se seznámil s Grundovou studií. To ho vedlo k zájmu o proces pozdně středověkého pustnutí, jenž byl roku 1943 zhmotněn v monografii *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, která v pozměněné podobě vyšla podruhé roku 1955 a potřetí 1976.⁴⁰ Wilhelm Abel v pozdějších vydáních prohluboval své původní značně hypotetické teze a zároveň reagoval na četnou kritiku výchozích předpokladů. Jeho model je označován jako demografický, neboť podle něj mělo

³⁰ H. KITSIKOPOULOS, *Introduction*, s. 2–4, 9, 16–18. Srov. např. B. SLICHER VAN BATH, *The Agrarian History*, s. 77–194; *Villages désertés*; F. GRAUS, *Das Spätmittelalter*, s. 12–14, 24–26, 46–49; P. SCHUSTER, *Die Krise*, s. 26–36; D. R. CURTIS, *The Collapse*, s. 2–20.

³¹ Starší literaturu shrnuje H. POHLENDT, *Die Verbreitung*, s. 36–44; W. ABEL, *Die Wüstungen*, s. 86–93; W. RÖSENER, *Agrarwirtschaft*, s. 97–98; R. SPRANDEL, *Wüstungsprozesse*, s. 119–122. Srov. A. DOPSCHE, *Die ältere Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, s. 129. Pro Horní Falc G. LEINGÄRTNER, *Die Wüstungsbewegungen*, s. 58–61; pro Čechy E. MAUR, *Pustnutí*, s. 50–52. Srov. Z. SMETÁNKA, *Život*, s. 146.

³² A. GRUND, *Die Veränderungen*, zvl. s. 191–218. K tomu srov. W. ABEL, *Die Wüstungen*, s. 2, 4, 93–94, 109–110. Srov. F. GRAUS, *Das Spätmittelalter*, s. 10.

³³ A. GRUND, *Die Veränderungen*, zvl. s. 211–218.

³⁴ Srov. např. D. H. ROBERTSON – A. A. C. SPIETHOFF – A. AFTALION et al., *Der Stand*.

³⁵ E. PITZ, *Die Wirtschaftskrise*, s. 348–349.

³⁶ Srov. J. HUSA – J. PETRÁN, *Mezinárodní studium*, s. 10–12.

³⁷ E. PITZ, *Die Wirtschaftskrise*, s. 349–354; J. HUSA – J. PETRÁN, *Mezinárodní studium*, s. 14–16.

³⁸ F. W. HENNING, *Landwirtschaft*, s. 46; T. KLÍR, *Rolnictvo*, s. 471.

³⁹ W. ABEL, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte*.

⁴⁰ W. ABEL, *Die Wüstungen*.

kolísání populace skrz ceny a mzdy ovlivňovat zemědělskou výrobu a ta zase sídelní vývoj, způsoby využití půdy i míru tržní produkce.⁴¹

Na tomto místě lze shrnout konečnou verzi Abelova výkladu o příčinných souvislostech mezi agrární krizí pozdního středověku a pustnutím venkovských sídlišť.⁴²

- Wilhelm Abel převzal od Alfreda Grunda ideu agrární krize a zruinování rolnictva, nicméně reálný pokles obilních cen zdůvodnil rozparem mezi nabídkou a poptávkou.
- V základu Abelovy interpretace stála představa, že populační pokles, výrazný zvláště po polovině 14. století, vedl k vylidnění řady sídlišť a zároveň ke snížení poptávky po zemědělských produktech, což způsobilo pád jejich cen. Ceny řemeslnických výrobků a mzdy naopak rostly.
- Pokles tržních příjmů a růst výdajů měly vést k ekonomickému kolapsu a opuštění dalších poddanských usedlostí, zatímco jiné se díky dostatku volné půdy adaptovaly na nové podmínky tím, že se přesunuly od obilnářské k živočišné produkci nebo se specializovaly na rentabilnější zemědělské kultury jako pěstování vína nebo technických plodin.
- Na pozadí nízkých obilních cen a vysokých mezd bylo pro mnohé rolníky atraktivní opustit svá hospodářství a hledat obživu ve městě nebo rozšířit neselské vrstvy a uplatnit svou pracovní kapacitu v rentabilních odvětvích agrární i neagrární výroby.
- Díky změnám v rozsahu a distribuci zemědělské půdy se měnila velikost usedlostí a struktura venkovských sídlišť; narůstal i rozsah občin a množství půdy přímo v rukou vrchnosti.
- Abel připouštěl, že vylidnění a souběžná agrární krize rovněž významně snížily příjem vrchnosti, která se výpadky snažila kompenzovat větší exploatací zbylých poddaných. Záviselo pak na schopnostech poddaných, jakého vztahu s vrchností dosáhli.
- Agrární krize tedy urychlila vylidnění venkovských sídlišť a jako dlouhodobá deprese zároveň vytvořila podmínky pro jejich pustnutí a trvalý zánik.

Zatímco Grundovy teze se na počátku 20. století nerozšířily mimo úzký okruh učenců, Abelovo pojetí pozdně středověké agrární krize, charakterizované údajným poklesem cen zemědělských produktů a kontrakcí zemědělských ploch v méně příznivých oblastech, již prostoupilo širokým spektrem historických oborů. Abelova integrace studia agrárních krizí a sídelního vývoje fascinovala možností sledovat hospodářské cykly v poměrně hluboké minulosti a aktivovala nebývalý zájem o interdisciplinární výzkum zaniklých středověkých sídlišť, z něhož v řadě zemí profitovala i archeologie mladšího středověku, jež se tehdy rodila ve své moderní podobě.⁴³ Demografický a zároveň systémový výklad dominoval agrárním dějinám až do 60. let 20. století, neboť ho respektovali a rozvíjeli i Abelovi kolegové jako například Friedrich Lütge (1901–1968), jenž navíc zdůrazňoval soudobé posuny v hospodářské mentalitě a za další příčinu opuštění a zániku usedlostí označil úbytek pracovních sil v důsledku mortalitních krizí.⁴⁴

Kritika Abelových interpretací se objevila prakticky ihned po jejich zveřejnění a poukazovala jak na metodické problémy, tak nedostatečné empirické zdůvodnění. Kritici se shodli v tom, že Abel se opřel o klasické ekonomické modely a neuvážil specifika tradičního rolnického hospodářství, odolného vůči působení tržních mechanismů. Velká část selských usedlostí byla naturálně soběstačná, jen malá část jejich zemědělské produkce procházela trhem a také závislost na námezdní práci byla poměrně nízká. Potenciální pokles obilních cen proto bylo možné efektivně kompenzovat buď zvýšením obilní produkce, nebo extenzifikací a posunem k živočišné výrobě, popřípadě dodatečnou obživou v neagrární sféře. Rolnická hospodářství se proto i v podmínkách agrární krize mohla dobře rozvíjet. Abelova představa o ekonomickém fungování rolnických hospodářství a jeho modelové kalkulace se ukázaly jako mylné, nízké obilní ceny neměly na ekonomickou bilanci většiny selských usedlostí ruinující vliv, situaci menších usedlostí a neselských vrstev naopak hypoteticky zlepšovaly. Platnost Abelovy teze o ekonomické krizi na pozdně středověkém venkově se proto dnes omezuje jen na příjemce feudální renty.⁴⁵

⁴¹ Tamtéž, s. 94–172; W. ABEL, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte*, s. 55–96; W. ABEL, *Strukturen*, s. 7–10. Souhrnně např. F. GRAUS, *Das Spätmittelalter*, s. 46–49; R. BERTHOLD, *Die Agrarkrisen im Feudalismus*, s. 181–190; W. RÖSENER, *Agrarwirtschaft*, s. 31–36, 99; W. ACHILLES, *Landwirtschaft*, s. 63–75.

⁴² Shrnutí Abelových tezí srov. např. F. GRAUS, *Das Spätmittelalter*, s. 12–14; R. BERTHOLD, *Die Agrarkrisen*, s. 180, 184–190; J. ČECHURA, *Teorie*, s. 131–134; P. SCHUSTER, *Die Krise*, s. 26–36; J. DEMADE, *The Medieval Countryside*, s. 217–222; R. KIEßLING – F. KONERSMANN – W. TROßBACH – D. RIPPMANN (ed.), *Grundzüge*, s. 30.

⁴³ Srov. T. KLÍR, *Rolnictvo*, s. 471.

⁴⁴ F. LÜTGE, *Das 14./15. Jahrhundert*; F. LÜTGE, *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, s. 147.

⁴⁵ Analyticky W. ACHILLES, *Überlegungen*; W. ACHILLES, *Landwirtschaft*, s. 69–75; D. W. SABEAN, *Landbesitz*, s. 49–85; B. ASMUSS, *Das Einkommen*; H. HOFFMANN, *Das Braunschweiger Umland*, s. 254; W. RÖSENER, *Grundherrschaften*; B. H. LIENEN, *Aspekte*, s. 308–313; B. H. LIENEN, *Oberrn- und Niedermtudorf*, s. 72, 308–313. Souhrnně srov. R. BERTHOLD, *Die Agrarkrisen im Feudalismus*, s. 182–183, 188–189; P. SCHUSTER, *Die Krise*, s. 46–48; J. DEMADE, *The Medieval Countryside*, s. 217–218.

Další slabinou Abelova výkladu byla nedostatečná empirická základna. Jediné komplexně analyzované řady, začínající již před polovinou 14. století a dochované pro Norimberk, ukázaly, že obilní ceny rostly až do 70. let 14. století.⁴⁶ Depopulace ve druhé polovině 14. století navíc vedla nejen ke snížení poptávky, ale odpovídající měrou i k poklesu produkce. Potvrdily se tak výtky marxistických historiků, kteří upozorňovali na malou závislost mezi kolísáním obilních výnosů a cen.⁴⁷ Za mýtus jsou někdy označovány i tzv. cenové nůžky, tj. rozdíl v trajektorii cen zemědělských produktů a mezd.⁴⁸ V mnohých regionech navíc chybí znalosti o cenových řadách a populačním vývoji, popřípadě jejich výraznější pokles není doložen, což je i případ Českých zemí.⁴⁹

Abel jako erudovaný ekonom podcenil i společenské souvislosti pozdně středověké ekonomiky, poměr mezi vrchností a poddanými a dynamiku v podobě rostoucího zatížení feudální rentou.⁵⁰ Jako zavádějící se ukázalo rovněž samotné spojení agrární krize se zánikem středověkých vsí. Abel zaniklá sídliště kladl obecně do širokého intervalu od druhé poloviny 14. století do druhé poloviny 15. století, bez podrobnějšího rozlišení. Tím ignoroval chronologické rozdíly, a tím i variabilitu možných příčinných souvislostí.⁵¹ Jeho texty navíc opomíjely i dynamiku přírodních faktorů a dopad klimatických změn.⁵²

Vysvětlení procesu pustnutí v pozdním středověku jako důsledku sekulární agrární krize proto přestalo být postupně akceptováno. Odmítnuta byla i samotná představa agrární krize. Ve své době však Abelovy studie představovaly pozoruhodnou syntézu a hypotézu zároveň, která po několik desetiletí podněcovala výzkum středověké populace, cen, agrární produkce, sídelního vývoje a vztahu města a venkova, a to na empirické, metodologické i teoretické rovině.⁵³

Strukturální ekonomická proměna

Část historiků, geografů a archeologů odmítla velmi záhy krizový model a přeceňování dopadů mortalitních krizí a depopulace. Připouštěli sice, že v pozdním středověku docházelo ke kontrakci některých hospodářských sfér, jiné nicméně zažívaly dynamický růst. Pozdní středověk by tak nebyl obdobím depresivní krize, ale regionálně rozrůzněnou strukturální sociální a ekonomickou proměnou.⁵⁴

V oblasti zemědělské výroby byla tato proměna vysvětlena oboustranným tržním provázáním města s venkovem a nástupem nových sociálních institucí, komercializací a racionalizací. Usedlosti částečně zapojené do tržní směny, příliv kapitálu z města na venkov, nabídka městského trhu a poptávka po specializovaných zemědělských produktech měly vést ke zvýšení efektivity zemědělských systémů, růstu velikosti chovaných zvířat, produkční specializaci, úpravám plužin, nástupu nových agrárních technologií, popřípadě fluktuaci pracovních sil. Tržní význam obilnářství sice poklesl, ale vysoké příjmy umožňovalo pěstování technických plodin, vína, ovoce a zeleniny, živočišná produkce, rybníkářství anebo jiné lokálně výhodné zemědělské strategie. Zároveň byly vytvořeny předpoklady pro rozvoj venkovské neagrární výroby a růst neselských vrstev. Mnoho jevů, které byly připisovány depopulaci a agrární krizi, jako bylo opuštění hubených půd, expanze lesů nebo zánik usedlostí a drobných sídlišť, tak bylo důsledkem nových požadavků kladených na zemědělskou výrobu. Sled příčinných souvislostí byl tedy obrácen. Z dlouhodobého hlediska to měla být transformace zemědělské výroby, která vedla ke snížení počtu obyvatel na venkově a zániku některých sídlišť, nikoliv naopak.⁵⁵

Pozdní středověk měl být obdobím ekonomického rozrůznění a rozlišení zón s intenzivní a extenzivní kultivací půd v lokálním, mikroregionálním i regionálním měřítku. V plužinách některých sídlišť se vyčlenily intenzivně obdělávané a hnojené plochy a jejich protipólem se staly louky a pastviny.⁵⁶ S tím mohla být někde spojena i koncentrace osídlení

⁴⁶ W. BAUERNFEIND, *Materielle Grundstrukturen*, s. 98–177. Srov. P. SCHUSTER, *Die Krise*, s. 28–31; J. DEMADE, *The Medieval Countryside*, s. 221.

⁴⁷ R. BERTHOLD, *Die Agrarkrisen im Feudalismus*, s. 182–183, 187–188; J. DEMADE, *The Medieval Countryside*, s. 221–222.

⁴⁸ J. DEMADE, *The Medieval Countryside*, s. 220.

⁴⁹ J. ČECHURA, *Teorie*; J. ČECHURA, *Mor*; J. ČECHURA, *Krize*. Souhrnně J. ČECHURA, *Sedláci*, s. 17–61.

⁵⁰ R. BERTHOLD, *Die Agrarkrisen im Feudalismus*, s. 185–189; W. RÖSENER, *Die Krise*, s. 193–194.

⁵¹ J. KUCZYNSKI, *Einige Überlegungen*, s. 292; R. BERTHOLD, *Die Agrarkrisen im Feudalismus*, s. 185; J. DEMADE, *The Medieval Countryside*, s. 219–220; W. RÖSENER, *Die Krise*, s. 194.

⁵² W. RÖSENER, *Die Krise*, s. 201.

⁵³ Takto s odstupem hodnotí např. E. PITZ, *Die Wirtschaftskrise*, s. 349; R. BERTHOLD, *Die Agrarkrisen im Feudalismus*, s. 190; B. H. LIENEN, *Oberr- und Niederntudorf*, s. 71; P. SCHUSTER, *Die Krise*, s. 33; J. DEMADE, *The Medieval Countryside*, s. 217–222; W. RÖSENER, *Die Krise*, s. 196.

⁵⁴ Velmi časně E. PITZ, *Die Wirtschaftskrise*, s. 348–354, 365, 367. Shrnují F. GRAUS, *Das Spätmittelalter*, s. 22, 27–28, 33, 52; J. ČECHURA, *Teorie*, s. 132, 137–138; W. RÖSENER, *Agrarwirtschaft*, s. 98, 101; W. RÖSENER, *Die Krise*, s. 195–196; J. DEMADE, *The Medieval Countryside*, s. 223–226.

⁵⁵ E. PITZ, *Die Wirtschaftskrise*, s. 355–361; F. GRAUS, *Das Spätmittelalter*, s. 27–28, 52; J. DEMADE, *The Medieval Countryside*, s. 223–226; R. KIEßLING – F. KONERSMANN – W. TROßBACH – D. RIPPMANN (ed.), *Grundzüge*, s. 52–181; S. GHOSH, *Rural Economies*, s. 257–264. Archeologicky srov. B. SCHOLKMANN et al. (ed.), *Žvischen Tradition*.

⁵⁶ Např. A. KRENZLIN, *Dorf*; T. KLÍR, *Osídlení zemědělsky marginálních půd*, s. 33–34.

a sdružení menších plužin do větších.⁵⁷ Intenzifikace zemědělství v některých mikroregionech (nejen v zázemí měst) měla být doprovázena extenzifikací ve strukturálně propojených zónách, včetně rozvoje neagrární výroby.⁵⁸

Harry Kitsikopoulos upozornil na to, že v pozadí těchto představ o strukturální ekonomické proměně stojí jeden z dominantních klasických ekonomických přístupů, a to teorie ekonomického růstu Adama Smithe. V ní je zdůrazňován právě klíčový význam rozvoje tržních vztahů, neboť ty díky tlaku na dělbu práce, akumulaci kapitálu a uplatnění technologických inovací zvyšují množství vyrobených statků a služeb. Intenzita tržních vztahů by přitom měla přímo souviset s velikostí populace a mírou urbanizace. Města, jejich kapitál a poptávka měly ovlivňovat produkční rozhodnutí vrchnosti i poddanských usedlostí, a to v souladu s prostorovou predikcí modelu Johanna Heinricha von Thüнена. Tržní podněty producenti v rámci svých možností využívali, neboť byli vedeni touhou po luxusním zboží, zvýšením životní úrovně, potřebou ekonomické reprodukce a také nutností získat hotovost pro odvod feudální renty.

Klíčová je teze, že společenský vývoj v sobě neměl zakódovanou krizi, neboť ekonomický růst je schopen měnit společenské vztahy, včetně feudálních, a případná krize proto mohla přijít pouze z vnějších podnětů. Příběh vyprávěný historiky se poté liší pro jednotlivé regiony. V zemích jako Anglie, Francie nebo Itálie, jimž pozdní středověk skutečně přinesl výraznou depopulaci, redukci tržní infrastruktury a hospodářskou depresi, je předpokládán environmentální šok v podobě klimatické změny, hladomorů a epidemií.⁵⁹ V jiných regionech měl růst pokračovat a jevy, které se mohou zdát jako krizové, znamenaly jen zpomalení v rámci jinak kontinuálního vývojového trendu (německé regiony, České země).⁶⁰

Environmentální faktory

Třetí proud, jenž rovněž upřednostňuje vliv vnějších hybatelů, lze pojmenovat jako environmentalistický. Jeho čas přišel v 60. a 70. letech 20. století a v historiografii byl jeho nástup spojen s historikem Emmanuelem Le Roy Laduriem ze školy Annales.⁶¹ Envi-

ronmentální faktory tehdy přestaly být v důsledku rozvoje paleoklimatologie vnímány jako neměnný nebo zanedbatelný rámec, v němž se odehrával historický vývoj.⁶²

Dnešní environmentalistické, a zvláště paleoklimatologické výklady mají daleko ke svým raným deterministickým předchůdcům. O vlivu klimatických změn na společnost jako celek není pochybováno, nicméně preferován je diferencovaný výklad, jenž říká, že tatáž klimatická změna má v různých regionech odlišné dopady, a některé společnosti vůči ní mohou být i rezistentní. Modelovány jsou také různé roviny dopadu klimatických změn na společnost. Tou první jsou biofyzikální aspekty, tedy přímý dopad klimatu na zemědělskou produkci, dostupnost paliva nebo vodních zdrojů. Na tyto změny se společnost adaptuje především různými způsoby alokace rizika a technologickými inovacemi. Druhá rovina zahrnuje zprostředkovaný vliv klimatu na životní standardy, ekonomiku, včetně cenových relací, a zdravotní stav populace. Na této rovině se společnost chrání tržními mechanismy nebo rozvojem dopravní infrastruktury. Třetí rovinu představují společenské a demografické dopady v podobě sociálních konfliktů nebo výkyvů v přirozené změně obyvatelstva. Jako adaptační ochranné strategie se nabízí řízené zásobování potravinami nebo migrace. Čtvrtá rovina dopadů klimatických změn zahrnuje sféru mentalit, kulturní pamět, procesy učení, umělecký projev a další.⁶³

Pokud zůstaneme na rovině přímých dopadů klimatu na zemědělskou produkci, pak severské země a také horské střeoevropské regiony jsou citlivé zejména na jakékoliv změny v délce vegetační periody a teplotních průměrů. I malý výkyv zde přináší velké problémy. Západní a střední Evropa jsou zranitelné především extrémními výkyvy teplot a srážkových úhrnů ve vegetačně citlivých částech roku. Fatální dopady mívají chladná jara, mokrá a studená léta nebo deštivé období žní. Mediteránní oblasti trpí suchem během vegetační periody a extrémně chladnými zimami.⁶⁴ Tyto obecné charakteristiky se samozřejmě v detailu liší pro konkrétní lokality a mikroregiony.

Do scénáře hromadného pustnutí venkovských sídlišť vstoupily environmentální faktory dvěma způsoby. Zaprvé nepřímou tím, že měly být iniciátorem obecných ekonomických a sociálních krizí (dopady

⁵⁷ K tzv. koncentraci osídlení srov. B. HUPPERTZ, *Räume*, s. 137; H. POHLENDT, *Die Verbreitung*, s. 23–31, 46–51; R. E. LOB, *Die Wüstungen*, s. 39–41; G. LEINGÄRTNER, *Wüstungsbewegungen*, s. 8; W. RÖSENER, *Agrarwirtschaft*, s. 98; R. SPRANDEL, *Wüstungsprozesse*, s. 122.

⁵⁸ J. DEMADE, *The Medieval Countryside*, s. 225–226.

⁵⁹ H. KITSIKOPOULOS, *Introduction*, s. 7–11; B. M. S. CAMPBELL, *The Great Transition*. Dále srov. např. F. GRAUS, *Das Spätmittelalter*, s. 27–28, 34–38, 52–53.

⁶⁰ S. GHOSCH, *Rural Economies*, s. 257–261; J. DEMADE, *The Medieval Countryside*, s. 223–226; J. ČECHURA, *Teorie*; J. ČECHURA, *Robnictvo*; J. ČECHURA, *Mor*.

⁶¹ E. LE ROY LADURIE, *Histoire*.

⁶² K historiografii nověji F. Ch. LJUNGQVIST – A. SEIM – H. HUHTAMAA, *Climate and Society*, s. 2.

⁶³ M. BAUCH – G. J. SCHENK, *Teleconnections*, s. 15–16, Fig. 1; F. Ch. LJUNGQVIST – A. SEIM – H. HUHTAMAA, *Climate and Society*; J. LUTERBACHER – Ch. PFISTER, *The Year*.

⁶⁴ F. Ch. LJUNGQVIST – A. SEIM – H. HUHTAMAA, *Climate and Society*, s. 3–7. Srov. S. WHITE – J. BROOKE – Ch. PFISTER, *Climate*.

druhé a třetí úrovně), a zadruhé přímo tím, že způsobilily neobyvatelnost nebo subsistenční neúnosnost jednotlivých lokalit (dopady první úrovně).⁶⁵

Středověké klimatické optimum a přelidnění mělo vést k extrémnímu rozšíření vrcholně středověkého osídlení a obilnářství do vyšších nadmořských výšek, severních zeměpisných šířek a také na stinné horské svahy. Ve 13. století mělo osídlení dosáhnout víceméně soudobých mezí, které ještě umožňovaly pěstování obilí v rámci úhorových soustav. Teplejší klima prodloužilo o několik týdnů průměrnou délku vegetační periody, mírné zimy zase dovolily venkovní pastvu dobytka na úhoru, a tím i maximální rozšíření orných ploch na úkor luk a pastvin, což umožnilo dosáhnout potřebných obilních výnosů i na minerálně slabších půdách.

Rolnické komunity, které hospodařily na agro-klimatických mezích a hubených půdách, byly existenčně ohroženy i nepatrnými výkyvy. Nepřekvapuje proto, že při zhoršení klimatu a nečekaných výkyvech počasí se napříč Evropou začaly hromadit zprávy o neúrodách a hladomorech. První celoevropský krizový moment přinesla chladná a deštivá anomálie v letech 1315–1322, která vrcholila hladomorem v letech 1315–1317, jehož důsledky někde prohloubil ještě dobytčí mor. Regionálně specifické katastrofy představovaly i nájezdy žravých kobylek, například roku 1338 v jižním Německu. V členitých podhorských terénech měly úrodnost půd snižovat eroze způsobené enormními srážkami. Připomínán je zvláště deštivý červenec roku 1342, kdy v jižním a středním Německu během jednoho týdne měla spadnout polovina průměrného ročního srážkového úhrnu. Zaalpská evropská populace tak byla po celou první polovinu 14. století oslabována, početně stagnovala a velká část z ní v některých letech trpěla podvýživou. Tím je někdy vysvětlováno rychlé rozšíření moru po roce 1347, překvapivě vysoká mortalita a významná redukce evropské populace v následujících desetiletích.⁶⁶

Pro východní část střední Evropy nicméně celé 14. století znamenalo období růstu, i zde ale měly environmentální faktory prohloubit krizové jevy, jež s plnou silou vystoupily na povrch v prvních dekádách 15. století. Například pro Slezsko je počítáno s katastrofickými dopady nestabilního klimatu ve

30. letech 15. století a následujících chladných dekád 1440–1470.⁶⁷

Environmentální výklady přisuzují rozhodující roli klimatické změně, půdní erozi, vyčerpání půd a změně hydrologického režimu. Ty měly v ekologicky zranitelných regionech snížit zemědělské výnosy tak, že sociální a ekonomická reprodukce poddanských usedlostí přestávala být možná, sídliště proto byla opuštěna a půda zůstala neobdělána. Migraci usnadnila všudypřítomná depopulace, díky které se uvolnila půda v zemědělsky příznivých regionech, popřípadě sílila atraktivita měst. Proces pustnutí pozdně středověkých sídlišť měl být přímým důsledkem jak depopulace, tak geografického posunutí hranic oblastí dovolujících obilnářství v rámci úhorových soustav.⁶⁸ V principu lze tento výklad vnímat jako dynamickou variantu tradiční představy o zániku sídlišť založených v zemědělsky nepříznivých polohách.

Environmentální interpretace dnes dominují ve studiích většího, často globálního měřítka a také všude tam, kde chybí písemné prameny.⁶⁹ Nepřekvapuje proto jejich hojné zastoupení v archeologických studiích.⁷⁰ Velká váha jako primárnímu hybateli je jim přiznávána zvláště (1) v údolních říčních nivách, kde měla sídliště zanikat v důsledku povodní, (2) na písčítých, minerálně slabých půdách, (3) v pahorkatinách a vrchovinách, kde působila ničivá eroze, (4) v horských oblastech, kde výnosy klesaly pod subsistenční mez v důsledku nepříznivých agro-klimatických podmínek a kyselých půd.⁷¹

Krise feudalismu

Jak teorie agrární krize pozdního středověku, tak představa o strukturální ekonomické proměně nebo environmentální přístupy vysvětlovaly pustnutí a zánik venkovských sídlišť jako důsledek působení vnějších faktorů. Jiný výklad nabízí historici inspirovaní marxistickými ekonomickými koncepty, neboť počítají s primárně vnitřními hybateli vedoucími k sociální a ekonomické krizi, přičemž místo o krizi pozdního středověku hovoří o krizi feudalismu.⁷² Nicméně velká část starších marxistických historiků ve skutečnosti reagovala na narativy vycháze-

⁶⁵ Např. D. R. CURTIS, *The Collapse*, s. 7–10.

⁶⁶ Srov. P. LAGERÅS, *Environment*; P. LAGERÅS, *The Ecology*; F. DAIM – D. GRONENBORN – R. SCHREG (ed.), *Strategien*; R. SCHREG, *Die Krisen*, s. 198–199; R. SCHREG, *Ecological Approaches*; P. POSCHLOD, *Geschichte*, s. 81–90; R. KIEßLING – F. KONERSMANN – W. TROßBACH – D. RIPPMANN (ed.), *Grundzüge*, s. 20–24, 32. Novější literaturu shrnují F. Ch. LJUNGVIST – A. SEIM – H. HUHTAMAA, *Climate and Society*.

⁶⁷ R. C. HOFFMANN, *Land*, s. 281–282.

⁶⁸ R. SCHREG, *Die Krisen*, s. 199, 200–203.

⁶⁹ D. R. CURTIS, *The Collapse*, s. 25.

⁷⁰ Nověji srov. např. S. FELGENHAUER-SCHMIEDT – P. CSENDES – A. EIBNER (ed.), *Lebenswelten*; K. FOKT, *Późnośredniowieczne osadnictwo*; S. LORENZ – P. RÜCKERT (ed.), *Landnutzung*; P. NOCUŃ – K. FOKT – A. PRZYBYŁA-DUMIN (ed.), *Wies*; H.-G. STEPHAN – H. D. TÖNSMEYER (ed.), *Der Solling*.

⁷¹ U. RECKER, *Wüstungserscheinungen*.

⁷² Např. F. GRAUS, *Dějiny*, s. 75–76; F. GRAUS, *Das Spätmittelalter*, s. 30–33.

jící z klasických ekonomických modelů a pouze je doplňovala o komponentu sociální diferenciace, třídního boje a zbídačení poddaných feudální rentou (např. v Čechách F. Graus a R. Nový, v Německu J. Kuczynski a R. Berchtold). Východiskem, i když jen málokdy přiznaným, nadále zůstávala teorie agrární krize nebo ekonomického růstu.⁷³

V prvním případě byl rozhodující předpoklad, že depopulací, agrární krizí a poklesem obilních cen trpěli v první řadě příjemci pozemkové renty. Pokud se dochovaly řady úročních rejstříků, skutečně shodně ukazují enormní propady vrchnostenských příjmů z pozemkové renty, přičemž v německých regionech jsou pro to doklady zvláště z posledních dekád 14. století.⁷⁴ O hospodářském úpadku nebo krizi vrchnostenského hospodaření jako celku ale hovořit nelze, neboť v pozdním středověku se otevíralo velké množství kompenzačních možností. Mnoho šlechtických rodin tak mohlo různými cestami majetkově expandovat.⁷⁵ Napětí proto rostlo mezi těmi, kdo byli závislí na pozemkové rentě a zároveň neměli možnost nebo chuť na její výpadky reagovat například transformováním svého hospodářství a expanzí do rentabilních odvětví. Šlo především o početné příslušníky drobné šlechty, kteří svou existenci opírali o úročné platy vybírané jen od několika poddaných, často rozptýlených ve více sídlištích. Historici s tím dávají do souvislosti bezohledné a represivní vymáhání dávek, například při úrodnostních výpadcích, neboť dříve bylo běžné poddaným slevovat. Pokud to bylo možné, vrchnost se snažila dávky různými postupy i zvyšovat. Ekonomická a sociální nejistota drobné šlechty měla vyústit v nekončící zášti a lokální války, nebo i vysloveně kriminální jednání, což decimovalo rolnická hospodářství a jejich usedlosti. Zvláště poddaní na menších a středních selských usedlostech se mohli dostávat do bezvýchodné situace, kterou řešili odchodem na lepší půdy, pokud to bylo možné.⁷⁶

Druhé hledisko zdůrazňuje, že poddanská hospodářství, přetížena feudální rentou, mohla buď omezovat vlastní spotřebu, nebo zvýšit celkovou země-

dělskou produkci, většinou ale kombinovala obě řešení. To v konečném důsledku vedlo rolníky k většímu zapojení do trhu, zvláště tam, kde byla feudální renta odváděna v penězích. Komeracionalizace rolnických hospodářství, vyvolaná monetizací feudální renty, následně prohloubila sociálně-ekonomické rozdíly uvnitř rolnických komunit, v nichž část rodin expandovala na úkor druhých. Podle marxistických historiků to byla nesnesitelná feudální renta, která ruinovala rolnictvo a byla příčinou zániku usedlostí, zatímco dlouhodobá agrární deprese hrála jen podružnou roli.⁷⁷

Skutečně moderní celoevropskou debatu o vlivu feudálních vztahů a příslušných sociálních institucí na ekonomický růst inicioval teprve v 70. letech 20. století americký sociální historik a ekonom Robert Brenner, napojený dnes na inspirativní časopis *Jacobin*.⁷⁸ Podle Brennera společnost s feudálními třídními vztahy nebyla schopna zajistit ekonomický růst, neboť limitovala rozvoj a uplatnění inovačních, ale kapitálově zároveň intenzivních technologií. Sociálně dominantní skupiny měly sice značné, nicméně jednostranné spotřební nároky, které navíc uspokojovaly odčerpáváním nadproduktu od neprivilegovaných skupin, jimž pak chyběly prostředky i motivace pro inovace a investice. Odpovědí na populační růst v kontextu feudalismu proto nebylo zvýšení výnosů intenzivnějším nasazením práce a kapitálu, ale extenzifikace zemědělství, osídlení hubených půd a s tím spojená strukturální krize, lokálně prohloubená negativními environmentálními faktory. Feudální společnost měla krizi vrozenou, přičemž východiskem mohla být jen sociální změna.⁷⁹

Nová institucionální ekonomie

Příčinné souvislosti v oblasti společenských vztahů hledá nová institucionální ekonomie, a to podobným způsobem jako marxisté.⁸⁰ V jejím jádru stojí představa rovnovážného institucionálního uspořádání mezi účastníky hospodářské interakce, které se utváří v iniciální fázi určitého společenského systému. Toto uspořádání je samo o sobě poměrně statické, neboť i v případě, že je zčásti nefunkční a někteří jeho účastníci jsou nespokojeni, změně brání dodatečné náklady a rizika. Oporou stávajícího uspořádání jsou zájmové skupiny, jež mají výhody na úkor jiných. Právě to, že určité sociální instituce neboli

⁷³ F. GRAUS, *Dějiny*, s. 76; J. KUCZYNSKI, *Einige Überlegungen*; R. BERTHOLD, *Agrarkrisen, Agrarkonjunktur*; R. BERTHOLD, *Die Agrarkrisen im Feudalismus*; P. KRIEDTKE, *Spätmittelalterliche Agrarkrise*; G. MANGELSDORF, *Zum Stand*, s. 73–74.

⁷⁴ W. RÖSENER, *Die Krise*, s. 195; R. KIEßLING – F. KONERSMANN – W. TROßBACH – D. RIPPMANN (ed.), *Grundzüge*, s. 30–31.

⁷⁵ Shrnuje např. P. SCHUSTER, *Die Krise*, s. 50.

⁷⁶ P. KRIEDTKE, *Spätmittelalterliche Agrarkrise*; J. ČECHURA, *Teorie*, s. 133; B. H. LIENEN, *Oben- und Niedertendorf*, s. 72–73; W. RÖSENER, *Agrarwirtschaft*, s. 100–102; W. ACHILLES, *Landwirtschaft*, s. 86–89; R. SPRANDEL, *Wüstungsprozesse*, s. 120–123; R. KIEßLING – F. KONERSMANN – W. TROßBACH – D. RIPPMANN (ed.), *Grundzüge*, s. 30–31. Srov. také F. GRAUS, *Das Spätmittelalter*; F. GRAUS, *Pest*.

⁷⁷ R. BERTHOLD, *Die Agrarkrisen im Feudalismus*, s. 188–190.

⁷⁸ T. H. ASTON – Ch. H. E. PHILPIN (ed.), *The Brenner Debate*; P. C. M. HOPPENBROUWERS – J. LUITEN VAN ZANDEN (ed.), *Peasants*.

⁷⁹ H. KITSIKOPOULOS, *Introduction*, s. 4–5. Srov. např. F. GRAUS, *Das Spätmittelalter*, s. 30, 52–53; D. R. CURTIS, *The Collapse*, s. 4–6.

⁸⁰ Srov. např. S. OGILVIE – A. W. CARUS, *Institutions*.

pravidla jsou různým způsobem výhodné pro více odlišných sociálních skupin, vede k překvapivé stabilitě i celkově špatného a neprospěšného systému. Vlivem různých podnětů mohou být sociální instituce (pravidla) redefinovány, konkrétní výsledek ale závisí na mnoha lokálně specifických faktorech. Podle tohoto konceptu je sice změna zakódována v každém institucionálním uspořádání, její průběh a výsledek jsou ale do velké míry neurčitelné a lokálně rozrůzněné, a to i když se jedná o společnosti čelící totožným výzvám.⁸¹

Poté, co byl přední institucionální ekonom Douglas North roku 1993 oceněn Nobelovou cenou, začaly přístupy nové institucionální ekonomie dominovat progresivním proudům v ekonomických dějinách (R. L. Hopcroft, S. Ogilvieová, B. J. P. van Bavel, E. Thoen, H. Kitsikopoulos nebo T. Scott). Na období pozdně středověké změny je aplikoval zvláště Stephen R. Epstein, přitahován možností poznávat impakt různých sociálních institucí na sociální a ekonomický růst pomocí analýzy regionálních kontrastů. Podle R. S. Epsteina, jenž své teze demonstroval na příkladu Sicílie a Toskánska, depopulace v polovině 14. století iniciovala restrukturalizaci institucionálního systému, neboť vedla ke kontrakci zemědělství na nevhodných půdách, čímž se snížily pracovní náklady potřebné k dosažení určitého potravinového výnosu. Uvolněné pracovní kapacity otevřely dveře pro intenzivnější a specializované agrární i neagrární aktivity, které se však mohly rozvíjet jen za určitých podmínek, jako byla příslušná poptávka masy obyvatelstva a také flexibilní institucionální uspořádání. Hospodářskému růstu, produkci, komercializaci a tržní expanzi přitom mohla bránit nejen vrchnost, ale i silná města a jejich cechy.⁸²

Přístupy nové institucionální ekonomie zatím při studiu pustnutí a zániku sídlišť v pozdním středověku soustavně rozvíjeny nebyly, některé ideje však rozpoznáváme ve výkladech zániku sídlišť formulovaných na pozadí resilienční teorie.

Resilienční teorie

Významný posun ve vnímání vztahu mezi společností a vnějším prostředím přinesly adaptivní systémové přístupy, jež pracují s konceptem resilience – odolnosti. Velká popularita resilienčního myšlení napříč vědami o člověku a společnosti sice vedla k nepřehlednému množství definic, v principu je ale resilience chápána jako schopnost lidských komunit čelit vnějším otřesům a zátěžím své infrastruktury, včetně schopnosti následného obnovení a návratu do normálních výchozích podmínek. Resilience

je tak měřítkem přetrvávání vztahů uvnitř systému a schopnosti absorbovat vnější podněty a změny. Čím je resilience systému větší, tím hlubší vnější otřesy dokáže systém překonat bez nutnosti vnitřní strukturální změny.⁸³ V principu jsou rozlišovány tři typy resilience, tedy způsobů, jakými se společnost vyrovnává s ohrožením a pohromami. První je rezistence neboli schopnost přestát pohromy beze změny. Druhý je regenerace čili schopnost obnovit původní vztahy a vrátit se do výchozího stavu. Třetí kreativita, která znamená schopnost společnosti adaptovat se způsobem, jenž ji posílí.⁸⁴

Resilienční teorie předpokládá rovnovážný adaptační systém, jenž je vystavován zátěži, a tak vychylován z původní rovnováhy. Každému systému hrozí zhroucení v okamžicích krizové zátěže, na niž je třeba hledat adaptivní odpověď. Popisnými prvky systémového modelu jsou (i) adaptační potenciál, tedy ekonomické, sociální a jiné zdroje, jež umožňují reprodukci a transformaci systému; (ii) komplexita a flexibilita, tedy pouta, vazby a sítě; (iii) odolnost, jež vyjadřuje schopnost systému absorbovat napětí, přicházející zvnějšku i zevnitř. Všechny adaptivní systémy mají svou historickou genezi a kontext, jenž se stále mění, a proto také systémy prochází nutně vývojem (adaptivním cyklem), který lze popsat čtyřmi stadii – (1) stadium utváření či přetváření, kdy je v systému vytvořeno jen minimum vazeb, možnost volby je proto rozsáhlá a dostupný potenciál může být využit pro relativně optimální adaptaci na dané podmínky;⁸⁵ (2) stadium rozvoje, během něhož roste komplexita systému a jeho potenciál; (3) strnulé stadium, kdy klesá flexibilita systému a zranitelnost vůči zátěži; (4) stadium uvolnění a přetváření systému, jež navazuje na starší a využívá všech jeho výhod a příležitostí. Právě v přidání čtvrtého stadia se resilienční teorie liší od tradičních systémových přístupů.⁸⁶ Kolaps a reorganizace systému jsou vnímány jako přirozená součást jeho „spirálovitého“ (nikoliv cyklického) vývoje.⁸⁷

Přínosem teorie odolnosti je důraz na pohyb a změny uvnitř systému, které mohou zvýšit jeho zranitelnost a snížit adaptační potenciál. Kolaps, nebo lépe řečeno reorganizace systému je vnímána jako důsledek příliš velké komplexity, pevnosti vazeb, tradic a institucí, které zabraňují adaptaci i za situace, kdy jsou k dispozici dostatečné zdroje na překonání krize.⁸⁸

⁸³ L. OLSSON et al., *Why Resilience*, s. 1–2.

⁸⁴ M. BAUCH – G. J. SCHENK, *Teleconnections*, s. 8–9.

⁸⁵ Srov. M. ROCKMAN – J. STEELE (ed.), *Colonization*.

⁸⁶ Ch. L. REDMAN, *Resilience Theory*; R. K. FAULSEIT, *Collapse*, s. 12–14; R. SCHREG, *Feeding*, s. 309–311.

⁸⁷ Ch. L. REDMAN, *Resilience Theory*, s. 72–74. Srov. R. SCHREG, *Feeding*, s. 301–302, 310–316.

⁸⁸ R. SCHREG, *Feeding*, s. 301–302, 310–316.

⁸¹ H. KITSIKOPOULOS, *Introduction*, s. 5–6.

⁸² Tamtéž, s. 6–7.

Resilienční teorie v posledních dvou dekadách intenzivně proniká i do komplexního studia předindustriálních společností, včetně environmentální archeologie.⁸⁹ Pro studium procesů pustnutí ji konceptualizoval Rainer Schreg.⁹⁰ V jeho extrémním pojetí je adaptivní cyklus aplikován na vývoj středověké společnosti a slouží jako všemocný klíč k vysvětlení transformací a zániku sídlišť z vnitřních příčin. Vrcholně středověké rolnické komunity jsou vnímány jako sociálně-ekologické systémy, které se utvářely na pozadí středověké proměny a pro něž byly charakteristické stabilita sídelního jádra a regulované trojpolí. Za cenu zvýšení absolutních obilných výnosů byla půda vystavena velké ekologické zátěži a rolnická komunita svázána sítí rigidních institucionálních vazeb. Intenzivnější zapojení do tržní směny a břímě v podobě feudální renty zároveň zvýšily potenciální zranitelnost systému, neboť rolníci byli vystaveni faktorům, jež neměli pod kontrolou. Intenzifikace zemědělství, růst produkce a tržní směna tak přinesly nová rizika a nebezpečí. Zatímco v době svého vzniku měly být rolnické komunity a jejich sídliště optimálně a flexibilně adaptovány na lokální podmínky a jejich lokální agrosociální systémy dobře fungovaly, ve 14. století došlo ke změně. Tehdejší krize je pak nahlížena nikoliv jako kolaps, ale jako reorganizace strnulých rolnických komunit a adaptace jejich hospodářství na nové podmínky. Příčinou rozpadu starších vazeb a reorganizace nebyli ani tak vnější environmentální hybatele, neboť ti působili i předtím, ale neschopnost příliš konzervativních komunit se s nimi vyrovnat tradičními postupy. Pustnutí je pak vnímáno jako důsledek neúspěšné reorganizace a rozpadu rolnických komunit.⁹¹

Vnitřní zranitelnost společnosti a migrace

Komplementárním konceptem k resilienci je zranitelnost (*vulnerability*). Jejím smyslem je poskytnout analytický nástroj k měření toho, jak a čím je společnost zranitelná. Tento koncept pomáhá v rámci společenské konfigurace identifikovat slabá místa, citlivá na vnější podněty, a sledovat schopnost společnosti čelit vnějšímu ohrožení a pohromám.⁹²

Koncept zranitelnosti i resilienční teorii aplikuje sociální geograf Robert A. McLeman.⁹³ Vedle zranitelnosti, jež vyjadřuje citlivost komunity na vnější

stimuly, totiž pracuje s pojmem adaptační potenciál, který vyjadřuje schopnost se jim přizpůsobit. V nekonečném kontinuu možných adaptačních řešení má významnou roli migrace, neboť je považována za indikátor počínajících problémů. Migrace totiž zpravidla není první adaptační volbou, neboť ji doprovází různé typy ekonomických i mimoekonomických nákladů, sociální diskontinuita na různých úrovních a také různě vysoké riziko. Modelově si proto představujeme, že na vnější otrěs společnost nebo lokální komunita reaguje nejprve lokální adaptací, nikoliv vystěhováním (stadium 1). Teprve když tato řešení selhávají, dochází k migraci (stadium 2). Pokud se díky ní celková bilance zlepší, sníží se tlak na ekonomické zdroje a zároveň se podaří udržet dostatečné množství pracovních a reprodukčních sil i sociálního kapitálu, komunita je stabilizována a lze hovořit o úspěšném překonání krize. V opačném případě se vystěhování stává hlavní adaptační odpovědí a zároveň dalším hybatelem vylidnění, neboť komunita přestává být schopna reprodukce a její adaptační potenciál se minimalizuje, vylidnění akceleruje a lokalita se stává pustou (stadium 3; *tab. 2.1.*). Závisí pak zpravidla na institucionálním a mocenském rozhodnutí, zda dojde k novému zalidnění, nebo naopak zániku sídliště.⁹⁴ Studium vylidnění a pustnutí tak cílí jak na poznání vnějších hybatelů, tak vnitřních společenských struktur.

McLeman vypracoval soustavnou klasifikaci parametrů popisující proces pustnutí a jeho vnější hybatele. Pustnutí lze klasifikovat podle (1) prostorového rozsahu od kompletního po částečné; (2) podle míry vylidnění a jeho sociálně-ekonomického dosahu; a (3) podle míry jeho organizovanosti. Vnější hybatele lze posuzovat podle (1) rozsahu působení jako lokálně specifické, které postihují jen vybraná sídliště, a plošné (difuzní), jež postihují celé regiony; (2) časového měřítka jako náhle nastupující a odeznívající události a dlouhodobě působící hybatele, popřípadě přetrvávající rizika; (3) míry předvídatelnosti. Doplnit bychom mohli ještě (4) měřítko sociálního působení – pustnutí postihuje rovnoměrně, či nerovnoměrně různé sociální skupiny. Hybatele lze také klasifikovat podle původu na antropogenní (socio-kulturní) a přírodní, jež lze dále vnitřně rozčlenit.⁹⁵

Analýza velkého množství minulých i recentních situací umožnila rozpoznat několik podstatných a obecně platných principů, jež souvisí s procesem pustnutí. Zaprvé, pustnutí je většinou důsledkem kombinace dlouhodobě a plošně působících sil, které jsou posíleny náhlými a lokálně specifickými faktory. Ty vedou jen k dočasnému pustnutí, niko-

⁸⁹ R. K. FAULSEIT (ed.), *Beyond Collapse*; Ch. L. REDMAN, *Resilience Theory*; R. SCHREG, *Feeding*; E. SVENSSON et al., *Resilience*.

⁹⁰ Zejména R. SCHREG, *Feeding*, s. 301–302, 310–316.

⁹¹ R. SCHREG, *Feeding*, s. 23–27. Srov. také R. SCHREG, *Die Krisen*.

⁹² M. BAUCH – G. J. SCHENK, *Teleconnections*, s. 8.

⁹³ R. MCLEMAN, *Settlement Abandonment*; R. MCLEMAN, *Climate*, s. 49–76. Ke konceptu zranitelnosti zvl. R. A. MCLEMAN – L. M. HUNTER, *Migration*, zvl. s. 451.

⁹⁴ R. MCLEMAN, *Settlement Abandonment*, zvl. s. 108–109, Fig. 1.

⁹⁵ Tamtéž, s. 110–112, Table 2.

Tabulka 2.1. Model vylidnění a pustnutí.

	Stadium 1	↔ Stadium 2	→ Stadium 3
	Populační stabilita nebo růst. Vzrůstající zranitelnost	Pokles populace a přechod k vylidnění	Vylidnění a opuštění
Vystavení vnějším hybatelům (stimulům) vylidnění	– objevují se antropogenní nebo přírodní hybatelé vylidnění; roste jejich intenzita	– roste síla a agresivnost hybatelů – přibývají noví hybatelé – působení hybatelů se vzájemně sčítá a efekt posiluje – dosavadní adaptační řešení mají negativní efekt a stávají se dalším hybatelem	– dosavadní hybatelé přetrvávají nebo nabývají na síle – přibývají další hybatelé – vystěhování má negativní efekt na adaptační kapacitu a samo se stává dalším hybatelem
Adaptační odpověď	– dominuje adaptační odpověď „in situ“ – adaptační řešení hledáno individuálně nebo organizovaně	– zdroje pro adaptační odpověď „in situ“ jsou vyčerpány – roste atraktivnost jiných lokalit – roste individuální dočasné i trvalé vystěhování – důsledkem je populační nestabilita a pokles počtu obyvatel	– zdroje pro adaptační odpověď „in situ“ jsou vyčerpány – roste individuální vystěhování – dočasné vystěhování se prodlužuje na trvalé – akceleruje vylidnění – pro výsledek je klíčová role organizovaného jednání

Podle: R. MCLEMAN, *Settlement Abandonment*, s. 109, Fig. 1. Upraveno.

liv zániku sídliště. Zadruhé, pustnutí celé sídelní jednotky a vystěhování všech sociální skupin je řídkým jevem, většinou je pustnutí rozloženo sociálně i geograficky nerovnoměrně. Zatřetí, významnou roli v pustnutí a zániku hrají organizované akce a mocenské faktory. Začtvrté, vystěhování určitých sociálních a demografických skupin má zásadní vliv na adaptační kapacitu komunity. Zapáté, pustnutí je do určitého bodu vratné, může dojít buď k novému zalidnění, nebo definitivnímu opuštění a zániku.⁹⁶

Překonávání výkyvů a pohrom

Marxistické hledisko, přístupy nové institucionální ekonomie a resiliční teorii spolu s konceptem resilience kombinuje při výzkumu předindustriálních společností Daniel R. Curtis. V jádru jeho úvah stojí myšlenka, že míra zranitelnosti souvisí s vnitřní strukturou společnosti.⁹⁷ Podle této hypotézy určitým typům společnosti odpovídají specifické strategie organizace a využití ekonomických zdrojů, včetně způsobů, jak odpovídají na vnější stimuly, a to od environmentální změny až třeba po komercializaci. Právě tyto strategie určují, do jaké míry jsou komunity a příslušná sídliště zranitelné, nebo naopak dlouhodobě odolné vůči širokému spektru vnějších otřesů.⁹⁸

V prvním kroku D. R. Curtis zjednodušuje realitu a u zkoumaných předindustriálních komunit sleduje aspekty majetkové, mocenské, tržní a také způsob

rozdělení nadproduktu. Ve všech těchto sférách ho zajímá zaprvé adaptační potenciál neboli množství zdrojů, které přímým producentům zůstává v rukou pro překonání krizových momentů. Zadruhé sleduje flexibilitu a komplexitu neboli sociální pouta, ekonomické regulace a bariéry, které populaci svazují ruce při hledání adaptační odpovědi. Podle množství a rozdělení zdrojů, přístupu k moci a trhu mohou být společnosti buď rovnostářské, nebo polarizované a podle míry komplexity a flexibility buď dynamické, nebo stabilní.⁹⁹

Ve druhém kroku D. R. Curtis pro každý z hlavních typů předindustriálních společností modeluje hypotetické strategie, jakými organizovaly a využívaly ekonomické zdroje. Posuzovanými kritérii jsou způsoby nakládání s rizikem (minimalizace, alokace), síla vazeb uvnitř rolnických komunit, typy plujin, zemědělské systémy, využití komunálních zdrojů, management vody, vztah k životnímu prostředí, míra hospodářské specializace a struktura hospodářských aktivit nebo míra komercializace. Ve třetím kroku D. R. Curtis predikuje pro každý společenský typ a příslušnou ekonomickou strategii míru zranitelnosti a odolnosti rolnických komunit a jejich sídlišť.¹⁰⁰

Souhrn

Přehled přístupů k procesům pustnutí a zániku venkovských sídlišť v pozdním středověku dovoluje roz-

⁹⁶ Tamtéž, s. 116–117.

⁹⁷ D. R. CURTIS, *Coping*.

⁹⁸ Tamtéž, s. 22–24.

⁹⁹ Tamtéž, s. 24–25. Srov. také E. THOEN, „*Social Agrosystems*“, s. 48–52.

¹⁰⁰ D. R. CURTIS, *Coping*, s. 23–62.

lišit tři úrovně kladení otázek. Všechny jsou opodstatněné, i když poskytují rozdílná a zároveň stejně pravdivá vysvětlení.

Na první úrovni se ptáme po přímých okolnostech opuštění, které mohly být náhlé a katastrofické, nebo předem plánované a vědomé. Takové výklady jsou tradičně přitažlivé pro laiky a vlastivědné badatele.

Druhou úroveň, jejíž počátky jsou v principu spjaty s Alfredem Grundem, charakterizuje hledání příčinných souvislostí a otázka, proč některá sídliště byla vědomě opuštěna a proč některá, jež stihla katastrofa, nebyla následně obnovena. Předpokládáme, že šlo o sídliště nějakým způsobem handicapovaná, ekonomicky slabá, environmentálně zranitelná nebo jiným způsobem méně přitažlivá. Mezi tyto interpretační přístupy můžeme zařadit teorii agrární krize, představu o strukturální proměně a divergentním ekonomickém vývoji, environmentální nebo některé marxistické přístupy. Vysvětlení zániku je obvykle hledáno v lokační analýze a poznání sociálně-ekonomických souvislostí zkoumaných lokalit. Příčiny jsou připisovány vnějším environmentálním, sociálním, ekonomickým nebo politickým faktorům.

Třetí úroveň opouští prosté hledání bezprostředních příčinných souvislostí, neboť pozornost obrací ke společnosti jako celku. Sem řadíme moderní marxistické přístupy, novou institucionální ekonomii a z nich vycházející koncept D. R. Curtise. Tyto přístupy vychází z premisy, že každá předindustriální společnost nebo komunita neustále čelila různě silným vnějším tlakům a otřesům, jež mohly mít přírodní i antropogenní původ. Nejčastěji se vyrovnávaly s povodněmi nebo suchem, půdními otřesy, neúrodami, epidemiemi, hladomory, devastujícími válkami nebo ruinujícími daněmi. Nicméně některé společnosti tyto pohromy ani nezaznamenaly, jiné je překonaly, další z krize vzešly posílené, a mnoho v řešení naopak selhalo a rozpadlo se. Záleželo na jejich odolnosti a schopnosti absorbovat změnu. Úspěšné společnosti či komunity se na vnější podněty adaptovaly na místě, za symptom krize je považována až migrace. O selhání a kolapsu lze hovořit tehdy, pokud došlo k vylidnění, zmenšení rozsahu kultivovaných ploch, snížení výnosů, pustnutí sídlišť a odlivu všech forem kapitálu.¹⁰¹ Přístupy druhé, a zvláště třetí úrovně zhodnocují resiliční teorii, koncept zranitelnosti a také teorii komplexních společností.

Pro nás je podstatné, že zaniklá venkovská sídliště a rozsah procesů pustnutí jsou jedním z nejcennějších indikátorů adaptability a odolnosti předindustriálních komunit. Zároveň je zřejmé, že naší ambicí může být poskytnout vysvětlení nanejvýše druhé úrovně, neboť pro vysvětlení třetí úrovně by již bylo třeba analyzovat společenskou konfiguraci jako celek.

¹⁰¹ D. R. CURTIS, *Coping*, s. 1–2, 16–22.

2.3. Archeologie venkovského prostředí v České republice

Od archeologie k integrovaným sociálním dějinám

Od sociálních a ekonomických dějin, které cílí na pochopení společnosti jako celku a snaží se objasnit příčinné souvislosti, můžeme přejít k české archeologii středověkého venkovského prostředí. Ta na přelomu 70. a 80. let 20. století završila svou první skutečně moderní fázi, kterou charakterizoval v prvé řadě sběr dat, rozvoj metodiky a tvorba interdisciplinárních vazeb.¹⁰² Archeologové se úspěšně vyrovnali s mnohostí hmotných pozůstatků minulosti, kdy některé středověké památky jsou dodnes součástí živé kultury a studuje je také etnografie nebo stavební historie, jiné se zase projevují drobnými povrchovými tvary nebo vegetačními příznaky. Hlavním pramenem pro poznání období vrcholného a pozdního středověku se z praktických důvodů stala zaniklá sídliště, i když představují specifickou minoritu vzhledem k sídlištím, jež byla osídlena kontinuálně až do současnosti. Otázky a cíle, jež byly stanoveny v 50.–60. letech, byly víceméně splněny. Poznána byla šíře, variabilita a proměny hmotné kultury rolnictva, podoby středověkého domu, dvora, pluziny i sídelních vzorců. Ves byla uchopena jako strukturovaný celek, zahrnující také komunikace, vydělená šlechtická sídla, rezidenční a hospodářské dvory, vodní plochy, sakrální stavby nebo extenzivně využívané zázemí. Klíčovým poznávacím krokem byla definice principiálních rozdílů mezi venkovskými sídlišti raného a vrcholného středověku, debata o strukturálních proměnách osídlení, vztahu města a jeho venkovského zázemí nebo o změnách v kultuře bydlení a každodennosti na práhu raného novověku.¹⁰³

Do 80. let 20. století vkročila česká archeologie venkovského prostředí ve stavu, jenž se principiálně nelišil od ostatních evropských zemí; značné podobnosti v interdisciplinaritě a metodice bychom shledali zvláště s britskou archeologií.¹⁰⁴ V české archeologii zároveň začalo období koncepční, metodické a oborové diverzity, jež přetrvává dodnes.¹⁰⁵

¹⁰² V. NEKUDA, *Středověká vesnice*; J. KLÁPŠTĚ – Z. SMETÁNKÁ, *Archeologický výzkum*; J. KLÁPŠTĚ – Z. SMETÁNKÁ, *Archeologie*; Z. SMETÁNKÁ, *Hledání zmizelého věku: Sondy do středověkých Čech*; L. ČAPEK – L. HOLATA, *General Overview*, s. 279–289.

¹⁰³ Z. SMETÁNKÁ, *Život*; J. KLÁPŠTĚ, *The Archaeology*, s. 15–39; V. FROLEC (ed.), *Rodná země*.

¹⁰⁴ Pro komparaci lze využít nástin vývoje britské rurální archeologie, např. R. JONES – D. HOOKE, *Methodological Approaches*.

¹⁰⁵ Např. příspěvky českých a moravských archeologů ve sborníku *Ruralia I*, s. 296–338; dále J. KLÁPŠTĚ, *Archeologie*, s. 460; J. MAZÁČKOVÁ – K. DOLEŽALOVÁ – J. TĚSNOHLÍDEK, *Zaniklé středověké vesnice*;

Na jedné straně krystalizovaly historicky orientované studie, které se vymykaly z úzkého archeologického rámce a podařilo se jim vystihnout podstatu sociálních a ekonomických procesů, jež stály za materiálními proměnami venkova na prahu vrcholného středověku. Mimořádně rychlý a plošný sídelní postup, stabilizace sídelní sítě a hospodářského zázemí venkovských sídlišť, reorganizace zemědělských systémů, nástup trvanlivých stavebních konstrukcí, čili obecně uzavření archaického, raně středověkého světa a počátek nové kontinuity, jejíž součástí jsme dodnes, byly dány do souvislosti se změnami v oblasti společenských vztahů, prosazením pozemkového vlastnictví šlechty, pozemkové renty a zčásti i komercializací a počátky měst.¹⁰⁶ Archeologická evidence dlouhého 13. století byla zahalena modifikovaným konceptem „*mutation féodale*“ („*mutation de l'an mil*“) francouzských sociálních dějin.¹⁰⁷

Integrovat obdobně uceleným způsobem výsledky archeologického poznání venkovského prostředí pozdního středověku a koncepty sociálních dějin se nepodařilo, i když přelom 80. a 90. let 20. století vzbuzoval optimismus.¹⁰⁸ Historické poznání tak dodnes zůstává fragmentarizované, což souvisí i s tím, že archeologie mladšího středověku vidí jen malý segment hmotného světa. Zatímco přelomové období dlouhého 13. století zanechalo enormní archeologickou stopu v podobě opuštěných obytných areálů, relikvů zahloubených staveb, nově založených a krátce nato relokovaných sídlišť, často navíc v oblastech, jež jsou předmětem intenzivního badatelského zájmu, tak vrcholný a pozdní středověk je v archeologickém poznání reprezentován spíše reliktní krajinou a zaniklými sídlišti, obvykle v dnešních vnitřních periferiích, ležících na okraji tradičního badatelského zájmu.

Jiný prominentní proud, inspirovaný anglosaskou krajinnou archeologií a procesuálními přístupy, se snažil rozšířit pramennou základnu o výzkum dosud žijících sídlišť, vykročil z intravilánů do otevřené krajiny, rozvíjel moderní měřické techniky, plošné výzkumné metody dálkového průzkumu země a aplikaci přírodovědných metod, cílil na studium archeologických formačních procesů, oživil terénní odkryvy, aplikoval software GIS a snažil se o komplexní snímek krajiny. Rovněž tento proud konceptualizoval studium sídelních procesů, jež ale vnímal

spíše geograficky.¹⁰⁹ Krajinný přístup sice nevyústil v jasný historický narativ, naše poznání však díky němu získalo nové prostorové měřítko i hloubku.¹¹⁰ Důležitý posun znamenal nástup leteckého laserového skenování zemského povrchu (LiDAR), neboť otevřel nové perspektivy pro plošné poznání hospodářského zázemí sídlišť a jejich komunikačních systémů.¹¹¹ Dosud podceňovanou výpověď žijících sídlišť mění přístupy tzv. komunitní archeologie.¹¹²

Samostatnou větev představují badatelé rozptýlení po různých institucích, kteří se pohybují na obrovském pomezí a rozvíjejí dialog archeologie, etnografie a stavební historie.¹¹³ Přibývá rovněž archeologů zakotvených v přírodních vědách, kteří usilují o zhodnocení geochemického záznamu středověkého období.¹¹⁴

Geografická distribuce výzkumných aktivit nebyla a dodnes není rovnoměrná, neboť závisí na situování jednotlivých badatelských pracovišť. Až do 90. let byla pozornost soustředěna na středočeský region a mimo něj ještě na Mostecko a zčásti Táborsko. V posledních patnácti letech velké množství konkrétních poznatků přinesly aktivity Západočeské univerzity v Plzni a Národního památkového ústavu, zvláště pracovišť v Lokti a ve středních Čechách, a na Moravě Masarykovy univerzity v Brně, jež soustavně pokryly velkou část dostupných reliktních oblastí.¹¹⁵ Regionálně nevyrovnané pokrytí je nicméně stále přední charakteristikou českého výzkumu.¹¹⁶

L. ČAPEK – L. HOLATA, *General Overview*, s. 287–294; J. KLÁPŠTĚ, *Archaeology*, s. 15–39.

¹⁰⁶ J. KLÁPŠTĚ, *Změna*; J. KLÁPŠTĚ, *Paměť*, s. 179–183. Srov. např. Z. SMETÁNKA, *Život*, s. 21–22.

¹⁰⁷ T. KLÍR, *An Autopoieticist Vision*. Shrnují např. B. CURSENTE, *Recent Trends*, s. 72; H. KITSIKOPOULOS, *Social and Economic Theory*; H. KITSIKOPOULOS, *Introduction*; J. HATCHER – M. BAILEY, *Modelling*.

¹⁰⁸ J. ČECHURA, *Teorie*, s. 129–131; J. ČECHURA, *Rolnictvo*.

¹⁰⁹ Např. P. VAŘEKA, *Badania*; P. VAŘEKA, *Cíle*; bibliografii shrnují L. ČAPEK – L. HOLATA, *General Overview*, s. 287–296.

¹¹⁰ M. GOJDA (ed.), *Ancient Landscape*; M. GOJDA, *Archeologie*; M. KUNÁ et al., *Nedestrukční archeologie*.

¹¹¹ M. GOJDA et al., *Archeologie*; J. KLÁPŠTĚ, *Archaeology*, s. 20; P. VAŘEKA, *Badania*, s. 26, 35–36, ryc. 3; O. MALÍNA, *Hledání neviditelného*.

¹¹² Srov. projekt *Community Archaeology in Rural Environments. Meeting Societal Challenges (CARE-MSoC)*. <https://www.heritage-research-hub.eu/project/care-msoc/> (11. 10. 2021).

¹¹³ Např. D. KOVÁŘ – J. KYPTA – J. ŠULC, *Architektura*; J. KYPTA – J. ŠULC – J. VESELÝ, *Pozdně gotické kamenické prvky*.

¹¹⁴ Uceleně např. J. HORÁK, *Středověká společnost*; dále např. M. JANOVSÝ – J. HORÁK, *Large Scale Geochemical Signatures*; bibliograficky L. ČAPEK – L. HOLATA, *General Overview*, s. 295–297.

¹¹⁵ Např. J. MAZÁČKOVÁ – K. DOLEŽALOVÁ – J. TĚSNOHLÍDEK, *Zaniklé středověké vesnice*, s. 59–92; P. VAŘEKA – L. HOLATA – P. ROŽMBERSKÝ et al., *Středověké osídlení*; P. VAŘEKA – P. ROŽMBERSKÝ – L. HOLATA et al., *Vesnické zázemí*; P. VAŘEKA – L. HOLATA – H. HOSNEĐLOVÁ et al., *Zaniklé středověké vesnice*; Jan KYPTA et al., *K stavebním proměnám*; O. MALÍNA, *Hledání neviditelného*; Srov. L. ČAPEK – L. HOLATA, *General Overview*, s. 294–296.

¹¹⁶ T. KLÍR, *Die ländliche Besiedlung*, s. 150, Abb. 2; L. ČAPEK – L. HOLATA, *General Overview*, s. 270, Fig. 1.

Badatelský záměr Ústavu pro archeologii FF UK

Badatelská koncepce Ústavu pro archeologii Filozofické fakulty Univerzity Karlovy reaguje na současnou paradoxní situaci, kdy archeologie sice náročnými postupy hromadí fragmentární poznatky o středověkých sídlištích, ale zároveň vidíme, že poznatky tohoto druhu nejsou nijak zajímavé pro jiné obory.¹¹⁷ Domníváme se, že archeologická činnost, zahrnující geodeticko-topografický průzkum a sofistikovanou analýzu LiDAR snímků, dostane hlubší smysl teprve tehdy, pokud budeme sídelním formám rozumět a budeme schopni je využít i jinak než jen pro řešení tradičních sídelně-genetických otázek.¹¹⁸ Dlouhodobý záměr je proto vytyčen tak, aby primárně směřoval k propojení archeologické

a geografické evidence se sociálními a hospodářskými dějinami v rámci široce pojímané medievistiky. Usilujeme o pochopení společenských procesů, jež se skrývají za podobou a proměnami krajiny i hmotné kultury.¹¹⁹ Zkoumané lokality vnímáme v jejich kontextu, neodděluje striktně studium zaniklých a dosud žijících sídel a pro formování výchozích modelových představ považujeme za klíčové poznání raně novověkého sídelního a sociálně-ekonomického vzorce, neboť je kontinuálním pokračováním pozdně středověkého.¹²⁰ Na metodické rovině klademe důraz na rozvoj sociální interpretace hmotné kultury,¹²¹ do níž zahrnujeme i sídelní formy.¹²²

¹¹⁷ V české archeologii na interpretační limity archeologicky dokumentovaných sídelních forem jako celku narazil již E. ČERNÝ, *Výsledky*.

¹¹⁸ Srov. M. BORN, *Geographie*, s. 14–17; M. DOHNAL, *Vesnická sídla*.

¹¹⁹ J. KLÁPŠTĚ – J. ŽEMLIČKA, *Studium*.

¹²⁰ Srov. příspěvky v periodiku *Siedlungsforschung, Archäologie – Geschichte – Geographie*, Bonn od roku 1983 (nyní dostupné i online <https://www.kulturlandschaft.org/publikationen/siedlungsforschung>). Starší literaturu shrnuje M. BORN, *Geographie*.

¹²¹ Nověji např. L. BOURGEOIS et al. (ed.), *La culture*.

¹²² T. KLÍR, *Rolnictvo*, s. 431–462.

II. CHEBSKO

V této sekci pozornost upřeme na tzv. historické Chebsko, které je vymezováno jako severní část řezenské diecéze zahrnující děkanáty Cheb a Wunsiedel k roku 1438. Geografický záběr nicméně modifikujeme podle konkrétní otázky a struktury dostupných pramenů.